

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषय परिचय

‘नेपाली समालोचनामा पर्वत जिल्लाको योगदान’ शीर्षकमा प्रस्तुत शोधकार्यको विषय क्षेत्र समालोचना विधासँग सम्बन्धित छ । पर्वत जिल्लाको साहित्य परम्परामा लोकसाहित्यको विकासपछि, लिखित साहित्यका विभिन्न विधाहरू कविता, आख्यान, नाटक, निबन्ध र समालोचनाको विकास भएको हो । साहित्य सिर्जनाको परम्परा निर्माण भएपछि मात्र पर्वत जिल्लामा समालोचना लेखनको आरम्भ भएको हो ।

पर्वत जिल्लामा वि.सं. १९९४ मा प्रकाशित ‘जलन’ कविताबाट साहित्य परम्परा आरम्भ भएको हो । सिङ्गो नेपाली साहित्य परम्पराको प्राथमिक काल र माध्यमिक कालमा यस क्षेत्रमा कुनै पनि साहित्यिक प्रतिभा देखापरेका छैनन् । यस क्षेत्रमा साहित्य विकासका विस्तारका लागि आधुनिक काल नै कुर्नु परेको देखिन्छ । कविता विधाबाट साहित्य लेखनको आरम्भ भएपछि यस क्षेत्रमा क्रमशः आख्यान, नाटक, निबन्ध र समालोचनाको विकास भएको हो । यस क्षेत्रमा पहिलो कथा (बच्ची), पहिलो उपन्यास (उजेली छामा), पहिलो निबन्ध (स्वदेश परिचय), पहिलो नाटक (पागल दुनियाँ) प्रकाशन भएको पाइन्छ । यही सिर्जनात्मक परम्परासँगै यस क्षेत्रमा समालोचना विधाको पनि जन्म भएको हो ।

यस क्षेत्रको समालोचनामा कालीभक्त पन्तको लोकसाहित्यसम्बन्धी अन्वेषण पहिलो भए पनि लिखित साहित्यको समालोचना परम्परा हीरामणि शर्मा पौड्यालको ‘बसाइँ एक समीक्षा’ हाम्रो पुरुषार्थ (२०३४) रचना यस क्षेत्रको पहिलो समालोचना हो । पर्वत जिल्लामा समालोचना विधामा कलम चलाउने समालोचकहरू कालीभक्त पन्त, हीरामणि शर्मा पौड्याल, गोमा उपाध्याय, जगन्नाथप्रसाद लम्साल, कुसुमाकर न्यौपाने, नरहरि उपाध्याय गौतम, शोभाकान्त गौतम लगायतका छन् । यस परम्पराको अध्ययन अनुसन्धान नभएको हुँदा यस शोधकार्यको विषय क्षेत्र पर्वत जिल्लाको समालोचना परम्पराको सर्वेक्षणात्मक अध्ययन हो ।

१.२ समस्याकथन

पर्वत जिल्लाको साहित्य परम्परामा समालोचना विधा पछिल्लो विधाका रूपमा देखापरेको हो । यस क्षेत्रका समालोचक र समालोचनात्मक कृतिहरूको सर्वेक्षण गर्नु प्रस्तुत शोधपत्रको मुख्य समस्या हो । यस क्षेत्रको समालोचना परम्परा वा समालोचना लेखन कार्यको सर्वेक्षणात्मक मूल्याङ्कन नै यस शोध कार्यको मूल समस्या हो । यस शोधकार्यमा निम्नलिखित समस्याहरू रहेका छन् :

- (क) पर्वत जिल्लामा साहित्यको विकास केकसरी भएको छ ?
- (ख) यस क्षेत्रको समालोचना परम्परा केकस्तो छ ?
- (ग) नेपाली समालोचनामा पर्वत जिल्लाको योगदान केकस्तो छ ?

१.३ शोधपत्रको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधपत्रको उद्देश्य पर्वत जिल्लाका समालोचकहरू र समालोचनात्मक कृतिहरूको सर्वेक्षण गर्नु रहेको छ । प्रस्तुत शोधपत्रमा निम्नलिखित उद्देश्यहरू रहेका छन् :

- (क) पर्वत जिल्लामा साहित्य लेखन परम्पराको सर्वेक्षण गर्नु ।
- (ख) यस क्षेत्रको समालोचना परम्पराको खोजी गर्नु ।
- (ग) नेपाली समालोचनामा पर्वत जिल्लाको योगदान मूल्याङ्कन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

पर्वत जिल्लाको समालोचनाका बारेमा विशेष अध्ययन भएको पाइँदैन । यस जिल्लाको साहित्यिक सर्वेक्षणका क्रममा तथा जीवनीपरक अध्ययनका सन्दर्भमा सामान्य रूपले समालोचना परम्पराको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । पर्वत जिल्लाको क्षेत्रीय अध्ययनका सन्दर्भमा विविध शोध कार्यहरू हुँदै आएका छन् । यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित पूर्वकार्यहरूको कालक्रमिक सूची यस प्रकार छ :

कुसुमाकर न्यौपाने (२०४४) ले 'पैयुँखोले लोकगीतको सङ्कलन वर्गीकरण र विश्लेषण' अप्रकाशित शोधपत्रमा यस क्षेत्रमा प्रचलित चुड्का, ख्याली, रोइला, आदि लोकगीतहरूको सङ्कलन र विश्लेषण गरेका छन् । लोकसाहित्यका अध्ययन परम्परामा यो कार्य उल्लेख्य छ ।

कृष्णप्रसाद घिमिरे (२०४२) ले 'नयाँ सन्देश' साप्ताहिकमा पर्वत जिल्लाका समालोचक हीरामणि शर्मा पौड्यालले समालोचनामा पुऱ्याएको योगदानको चर्चा गरेका छन् । यस कार्यमा पौड्यालको भाषिक र समालोचकीय प्रभावको चर्चा गर्दै समाजसापेक्ष प्रगतिवादी समालोचकका रूपमा उनको योगदान मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

यदुनाथ पौडेल (२०४८) को 'मोहनबहादुर मल्ल र उनका प्रतिनिधि उपन्यासको अध्ययन'मा मल्लका प्रकाशित उपन्यासको चर्चा गर्दै परिमाणात्मक र गुणात्मक रूपमा कृति प्रकाशन गर्ने आख्यानकारका रूपमा मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

शान्तिराम मिश्र (२०४८) को 'हीरामणि शर्मा पौड्यालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व'मा पौड्यालको साहित्यिक, भाषिक समालोचकीय प्रभावको उल्लेख छ । पौड्याललाई संघर्षशील व्यक्तित्वका रूपमा चर्चा गर्दै जीवनीपरक समालोचना प्रस्तुत भएको छ ।

गोपीकृष्ण शर्मा (२०४९) ले 'गुप्तेश्वर पत्रिका' मा 'साहित्य, संस्कृति र समाज सेवाका अथक साधक' शीर्षक लेखमा कालीभक्त पन्तको जीवनी र व्यक्तित्वको चर्चा गर्दै, पन्तलाई समाजसुधारक, राजनैतिक, कवि, गीतकारका रूपमा उल्लेख गरेका छन् ।

ठाकुर पराजुली (२०५०) ले 'धवलागिरिका कथाहरू' भूमिकामा 'धवलागिरि अञ्चलको साहित्यिक रूपरेखा र स्थानीय कथा क्षितिज' शीर्षकमा यस क्षेत्रको गद्य विधाको लेखनपरम्परा सुरु गर्ने कृष्ण बम मल्ल र मोहनबहादुर मल्लका आख्यानतात्मक शिल्प नवीनताको मूल्याङ्कन गरेका छन् ।

प्रेम छोटा (२०५५) ले धवलागिरिका 'कवि र कविता' का सम्पादनमा यस जिल्लाका १३ जना कविहरूको उल्लेख गर्दै, धवलागिरि अञ्चलको कविता परम्परामा प्रथम कलम चलाउने गोमा उपाध्यायलाई कवयित्रीका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । कविता विधाको यस कार्यमा पर्वत जिल्ला पनि जोडिएको छ ।

सुकुम शर्मा (२०५५) ले 'जनमत, मासिक पत्रिका' मा 'हीरामणि शर्मा पौड्याल छोटो चिनारी' : अनुसन्धानात्मक लेखमा पौड्याललाई भाषिक अनुसन्धानदाता, प्रगतिवादी खेमामा कलम चलाउने कुशल भाषासेवीका रूपमा उल्लेख गरेका छन् ।

सुभन्तनाथ सुवेदी (२०५६) 'नेपाली साहित्यमा पर्वत जिल्लाको योगदान' अप्रकाशित शोधपत्रमा यस क्षेत्रका साहित्यकारहरूको उल्लेख गर्दै, यस क्षेत्रको पत्रपत्रिकामा योगदान पुऱ्याउने शान्तिनारायण श्रेष्ठको उचित मूल्याङ्कन गरेका छन् ।

'बेलकुमारी उचै' (२०५७) को 'कृष्णबम मल्लको कथाकारिता' अप्रकाशित शोधपत्रमा मल्लले आख्यानको क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानको चर्चा गर्दै सामाजिक यथार्थवादी कथाकारका रूपमा मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

'मधुसूदन रेग्मी' (२०६०) 'पर्वत जिल्लामा प्रचलित उखानहरूको योगदान' अप्रकाशित शोधपत्रमा यस क्षेत्रका प्रचलित उखानहरूको चर्चा गर्दै 'हीरामणि शर्मा पौड्याल (२०४४) ले' 'पर्वती भाषिकाको स्वरूप र संरचना' मा संकलन गरेका उखानहरूको विश्लेषण गरेका छन् । लोकसाहित्यको मूल्याङ्कन परम्परामा यो कार्य स्मरणीय छ ।

'प्रेमप्रसाद तिवारी' (२०६१) को 'पर्वत जिल्लाका प्रतिनिधि कवि र कविता' अप्रकाशित शोधपत्रमा नारायणप्रसाद उपाध्यायलाई पूर्वीय सैद्धान्तिक परम्परामा कविताको सिर्जना गर्ने र अविनाश श्रेष्ठलाई विम्ब र प्रतीकको प्रयोग गरेर कविता सिर्जना गर्ने प्रतिनिधि कविका रूपमा मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०६१) ले 'नेपाली समालोचना परम्परा र प्रवृत्ति' मा पर्वत जिल्लामा कालीभक्त पन्तलाई लोकसाहित्यको खोज अनुसन्धान गर्ने व्यक्तित्व, हीरामणि शर्मा पौड्याललाई मार्क्सवादी सौन्दर्यचिन्तक र प्रगतिवादी अनुशासनको अवलम्बन गर्ने र गोमा उपाध्यायलाई प्रभाववादी शिल्पमा समीक्षा गर्ने समीक्षकका रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

शारदाकुमारी शर्मा (२०६२) ले 'पर्वत जिल्लाका उपन्यासकार र तिनका औपन्यासिक कृतिको अध्ययन' अप्रकाशित शोधपत्रमा यस क्षेत्रका प्रमुख उपन्यासकारका रूपमा मोहनबहादुर मल्ल, कपिलमणि रेग्मी र इन्द्रकुमार विकल्पको उल्लेख गर्दै औपन्यासिक कृतिको उल्लेख विश्लेषण गरेकी छन् ।

अम्बिकादेवी निरौला (२०६२) 'समालोचक हीरामणि शर्मा पौड्याल', अप्रकाशित शोधपत्रमा पौड्याललाई खरो र खस्रो रूपमा समालोचना गर्ने र यस क्षेत्रको समालोचनालाई छुट्टै विधाको रूपमा स्थापित गर्ने समालोचकका रूपमा उल्लेख गरेकी छन् ।

बालाकृष्ण अधिकारी (२०६२), नेपाली साहित्यइतिहास लेखनको अध्ययन (२०१७-२०२७), अप्रकाशित शोधपत्रमा 'यज्ञराज सत्यालको' नेपाली साहित्यको भूमिका (२०१७) प्रथमपल्ट नेपालीमा लेखिएको साहित्येतिहास कालनिर्धारणको दस्तावेजका रूपमा उल्लेख गरेका छन् ।

कृष्णराज पौड्याल (२०६३) को 'इन्द्रकुमार विकल्पको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व' अप्रकाशित शोधपत्रमा विकल्पले साहित्यका सबै विधामा पुऱ्याएको योगदानको चर्चा गर्दै, यस क्षेत्रको पत्रपत्रिका प्रकाशनमा योगदान पुऱ्याउने व्यक्तित्वका रूपमा मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

सुकुम शर्मा (२०६४)ले 'नेपाली भाषा साहित्यमा आन्दोलन' प्रकाशित कृतिमा नेपाली साहित्यका अभियान, काण्डको उल्लेख गर्दै 'कोलाज आन्दोलन' (२०३७) का सशक्त व्यक्तित्व अविनाश श्रेष्ठले साहित्यिक आन्दोलन (२०३७) मा प्रवासी नेपालीहरूका लागि निभाएको भूमिकाको उल्लेख गरेका छन् ।

यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित पूर्वकार्यहरूमा समालोचनाको सामान्य सङ्केत भए पनि समालोचनामा केन्द्रित अध्ययन भने पाइँदैन ।

१.५ शोधपत्रको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

पर्वत जिल्लाको सामान्य परिचय दिएर तयार पारिएको शोधपत्र स्वतः औचित्यपूर्ण रहेको छ । यस शोधपत्रमा पर्वत जिल्लाको सामान्य भौगोलिक अवस्थिति, साहित्यका अन्य विधाहरूको सामान्य चिनारी, समालोचना लेखनको पृष्ठभूमि पर्वत जिल्लाका मुख्य समालोचकहरूको सर्वेक्षण र सैद्धान्तिक आधारमा तयार पारिएको शोधपत्र पर्वत जिल्लाको समालोचनाको अध्ययन गर्ने जोकोहीलाई पनि यस कार्यबाट प्रारम्भिक र तथ्याङ्क उपलब्ध हुने देखिन्छ ।

नेपाली समालोचनाको इतिहास लेखनमा यस क्षेत्रका प्रतिभाको चिनारीमा पनि यस कार्यको औचित्य र उपलब्धि हुने देखिन्छ । यसर्थ यस शोधकार्यमा औचित्य र महत्त्व रहेको छ ।

१.६ शोधपत्रको सीमाङ्कन

यस शोधकार्यमा पर्वत जिल्लाको समालोचना परम्पराको खोजी र समालोचनात्मक योगदानको चिनारी मात्र दिइएको छ ।

१.७ सामग्री सङ्कलन र शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्रमा पुस्तकालय उपयोगबाट सम्बन्धित क्षेत्रका समालोचक र समालोचनात्मक कृतिहरूको अन्वेषण गरिएको छ । उल्लेख गरिएका सूचनाहरूका आधारमा सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । सम्बन्धित क्षेत्रका विद्वान्हरूबाट पनि सामग्री र तथ्यको सूचना लिइएको छ ।

प्राप्त सामग्रीको कालक्रमिक आधारमा सर्वेक्षण गरिएको छ । समालोचनाको परम्परा ज्येष्ठताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ र समालोचनाको वर्गीकरणलाई आधार मानेर समालोचकहरूको योगदान निरूपण गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित पार्नका लागि निम्नलिखित पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ ।

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : पर्वत जिल्लाको साहित्यिक चिनारी

तेस्रो परिच्छेद : पर्वत जिल्लाका समालोचकहरूको सर्वेक्षण

चौथो परिच्छेद : पर्वत जिल्लाका प्रतिनिधि समालोचक र योगदानको मूल्याङ्कन

पाँचौ परिच्छेद : उपसंहार

दोस्रो परिच्छेद

पर्वत जिल्लाको साहित्यिक चिनारी

२.१ विषय प्रवेश

पर्वत जिल्लामा साहित्य परम्पराको लामो यात्रा छ । कथ्य भाषासँगै लोकसाहित्य जन्मिने हुँदा यस जिल्लामा लोकसाहित्यको विकास स्वभाविक ढङ्गमा भएको पाइन्छ । कथ्य भाषाको चिन्तनपछि नै लेख्य भाषाको आरम्भ भएको हो । लेखनको आरम्भ अभिलेखबाट भएको देखिन्छ । यस जिल्लामा अभिलेख लेखनसँगै लिखित साहित्यको जग निर्माण भएको हो । लोकसाहित्य लिखित साहित्यको अनुवर्ती भएर यस जिल्लामा समालोचना लेखनको परम्परा आरम्भ भएको हो ।

पर्वत जिल्लाको साहित्य परम्परामा कविता, आख्यान, नाटक, निबन्ध र समालोचना विधाको क्रमशः विकास भएको पाइन्छ । यस क्षेत्रको साहित्यपरम्परामा समालोचना विधा सबैभन्दा पछिल्लो विधाका रूपमा विकसित भएको देखिन्छ । यस क्षेत्रका समालोचकहरू हीरामणि शर्मा पौड्याल, गोमा उपाध्याय, कालीभक्त पन्त, जगन्नाथप्रसाद लम्साल, कुसुमाकर न्यौपाने, शोभाकान्त गौतम, नरहरि उपाध्याय गौतम, आदि उल्लेखनीय छन् । यस क्षेत्रको समालोचना परम्परालाई पत्रपत्रिका, संघसंस्था आदिले पनि योगदान पुऱ्याउँदै आएका छन् । यस परिच्छेदमा पर्वत जिल्लाको चिनारीसहित यहाँको साहित्यिक परम्पराको सर्वेक्षण प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.२ भौगोलिक अवस्थिति

पर्वत जिल्ला निश्चित भौगोलिक क्षेत्रभित्र सीमित रहेको देखिन्छ । उत्तरबाट सुरु भएको कालीगण्डकी नदीको सिमानाले पर्वत, बाग्लुङ, गुल्मी र म्याग्दीको सिमाना निर्धारण गरेको छ । कालीगण्डकीको प्रवाहलाई, मोदी खोला, लमाए खोला, चिर्दी खोला, बाच्छा खोला आदिले दोभानको रूपमा सहयोग गर्दै आइरहेका छन् । यस क्षेत्रको कालीगण्डकी नदीले 'शालीग्राम' ढुङ्गाको नामबाट प्रख्यात कमाएको छ ।

पर्वत जिल्लाको भौगोलिक अवस्थिति भन्नु, उत्तरमा भुक्देउराली गा.वि.स. देखिको भू-भाग, दक्षिणमा शालीग्राम देखिको भू-भाग पूर्वमा चित्रे र आँठथर गा.वि.स. पर्दछन् भने पश्चिममा कालीगण्डकीसँग सिमाना जोडिएका गा.वि.स. बाच्छा, पाङ्ग्राङ लगायतका गा.वि.स. हरूसँग यस जिल्लाको सिमाना अवस्थित छ । पर्वत जिल्ला दक्षिणदेखि उत्तरतर्फ फैलिएको खुर्साना आकारमा अवस्थित छ ।

वि.सं. २०१८ सालपूर्व पर्वत जिल्ला पश्चिम १ नं. नुवाकोट जिल्लाभित्र अवस्थित देखिन्छ । २०१८ सालको राजनैतिक विभाजन अनुसार यस जिल्लाको सिमाना निर्धारण भएको पाइन्छ ।^१ २०१८ सालपूर्व पर्वत जिल्लाको भूगोल स्याङ्जासँग अवस्थित भएकाले यस जिल्लाका साहित्यकारहरू स्याङ्जा जिल्लाका हुन या पर्वत जिल्लाका छुट्टाउन अप्ठ्यारो परेको ऐतिहासिक सन्दर्भ देखापर्छ ।

^१ ज्ञानेश्वर भट्टराई, बृहत् ज्ञानकोश (काठमाडौं : आशिष पुस्तक भण्डार, २०५९), पृ. ३५७ ।

नेपालमा भएको राजनैतिक विभाजनसँगै २०२९ सालमा ४ क्षेत्रमा र २०३७ सालमा सेती र महाकाली अञ्चललाई छुट्टाई ५ विकास क्षेत्रमा विभाजन भएको उल्लेख पाइन्छ । २०३७ सालको राजनैतिक विभाजनपछि यो जिल्ला पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र धवलागिरि अञ्चलका चार जिल्लाहरूमध्ये पर्वत जिल्लाको नामबाट उल्लिखित छ । पर्वत जिल्लामा ५५ गा.वि.स.हरू रहेका छन् । यिनै ५५ गा.वि.स.भित्र यस जिल्लाको भूगोल अवस्थित देखिन्छ ।^२

पर्वत जिल्लाको सदरमुकाम कुश्मा हो । यस जिल्लाका गाउँहरूले भौगोलिक सन्दर्भअनुसार परिचय पाउँदै आएका छन् । पर्वत जिल्ला लोकसाहित्यमा धनी जिल्लाका रूपमा परिचय पाएको छ । यस जिल्लाको चिनारी लोकसाहित्यबाट पनि व्यक्त भएको पाइन्छ :

‘देउपुरको जस्तो खेती र पाती, बाजुडको जस्तो गाउँ,
विरह लाग्ने दुर्लुङ्गको डाँडो, मोहनी लाग्ने पाड

पर्वत जिल्लाका यी ठाउँहरूले आफ्नो लोकोक्ति अनुसार पहिचान पाउँदै आएका छन् । यस जिल्लाको देउपुर गा.वि.स. खेतीको लागि प्रख्यात कमाएको छ भने, ‘दुर्लुङ्ग’ गुरुडहरूको बाक्लो, बस्ती भएको गाउँका रूपमा चिनिन्छ । खुर्कोट गाउँ तलतिर खोलाको सुस्साहट र भिरालो बस्ती भएकाले विरह लाग्ने खालको छ भने, पाड गा.वि.स. समथर हुनाले मोहनी लगाउने क्षेत्रका रूपमा प्रसिद्धि पाएको छ ।

पर्वत जिल्लामा गुफा, नदीनाला, फाँट, बेंसी देउराली रहेका छन् । यस क्षेत्रका लेखकहरूका लेखनमा यस क्षेत्रको भूगोलको अभिव्यक्ति पनि आएको पाइन्छ ।

२.३ सामाजिक अवस्थिति

पर्वत जिल्लामा विविध जाति र जनजातिहरूको बसोबास रहेको छ । यहाँका प्रमुख जातिहरूमा बाहुन, क्षेत्री, दमाई, कामी, ठकुरी, सार्की आदि रहेका छन् । यस क्षेत्रका जनजातिहरूमा गुरुड, मगर, नेवार, माभी, कुमाल, घर्ती, आदि रहेका छन् । यस क्षेत्रको सामाजिक रहनसहन रीतिरिवाज मौलिक रहेको छ । सामाजिक संरचनाभित्र संस्कृति र संस्कारजन्य पक्षलाई राख्न सकिन्छ । यस अन्तर्गत रीतिरिवाज, चाडपर्व, संस्कार, सामाजिक नीतिनियम जन्म मृत्यु आदि पर्दछन् ।^३

पर्वत जिल्लाको सामाजिक व्यवस्थालाई चाडपर्व जन्मदेखि मृत्युसम्मका संस्कार परम्परा आदिले प्रभाव पारेको देखिन्छ । यहाँका बाहुन, क्षेत्री, आदि जातिहरू दसैं, तिहार, तीज, जनैपूर्णिमा, चतुर्दशी आदि पर्वहरू मनाउँदै आएका छन् । कुसुमाकर न्यौपाने यस क्षेत्रका जाति वा जनजातिले दसैंमा गाउने नेपाली लोकगीतको उल्लेख गर्दै यस क्षेत्रमा विजयादशमीपूर्व नवदुर्गाको अवधिमा गाइने ‘मालसिरी’ गीतको चर्चा गरेका छन् ।^४ देवीको मन्दिरपरिसरमा वा घरको परिसरमा बसेर नृत्यविना मालसिरी गाउँने प्रचलन भएको न्यौपाने उल्लेख गर्छन् । सामाजिक

^२ मेचीदेखि महाकालीसम्म, भाग ३ (काठमाडौं : सूचना विभाग, २०३१), पृ. ४३९ ।

^३ सुकुम शर्मा, अँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित उखानहरूको अध्ययन (कीर्तिपुर : निरन्तर प्रकाशन, २०६२), पृ. ३ ।

^४ कुसुमाकर न्यौपाने, “दसैंमा गाइने नेपाली लोकगीत : एक चिनारी”, लोकसंस्कृति, वर्ष ३, अङ्क १, २०६५, पृ. ३७ ।

संस्कारलाई निरन्तरता दिन यहाँका जातिहरू परम्परादेखि चल्दै आएका प्रथाहरूलाई निरन्तरता दिँदै आएका छन् । बच्चा जन्मेको ६ दिनको दिन छैटी गरी बच्चाको भाग्यप्राप्तिको कामना गर्छन् भने बच्चा जन्मेको ११ दिनका दिन न्वारन गर्छन् । बच्चा १०-१२ वर्ष पुगेपछि ब्रतबन्ध हुन्छ भने, प्रौढावस्थामा विवाह गरिन्छ । मृत्यु संस्कारको परम्परामा पनि सामाजिक व्यवस्थालाई क्रियाशील बनाउँदै लगेको पाइन्छ । जन्मदेखि मृत्युसम्मका सामाजिक सम्बन्धहरू चाडपर्व, संस्कार आदिलाई यस क्षेत्रका जातिहरूले अवलम्बन गर्दै आएका छन् ।

यस क्षेत्रका जनजातिहरू आफ्नो संस्कार अनुसार सामाजिक परम्परालाई समृद्ध तुल्याउँदै आएका छन् । यस क्षेत्रका गुरुडहरूले मौलिक संस्कृतिलाई अवलम्बन गर्दै बुद्ध पूर्णिमालाई प्रमुख चाडको रूपमा निरन्तरता दिएका छन् । गुरुडहरू चाडपर्वको अवसरमा 'सोरठी' गीतको माध्यमबाट रमाइलो व्यक्त गर्छन् भने मृत्युसंस्कारमा लामा पुरोहितको अनुसार अन्त्यष्टि गर्ने चलन छ । शोभाकान्त गौतम 'छयादु गीतः संक्षिप्त परिचय' मा गुरुड जातिको मृत्युपछि मृतकको घरमा लामा पुरोहितबाट जग्गे बनाई मृतकको जग्गेमा राखी लोकमुक्तिको कामना गरी गाउने गीतको खोजी गरेका छन् ।^५

यस क्षेत्रका गुरुड र मगरहरूको विवाह संस्कार ब्राह्मण जातिको भन्दा भिन्न छ । उनीहरू मागी विवाह भन्दा चोरी विवाहलाई प्राथमिकता दिने प्रचलन छ । यस क्षेत्रका नेवारहरू चाडपर्वमा ब्राह्मण जातिका अनुसार अवलम्बन गर्छन् भने विवाह प्रथाको सम्बन्धमा 'बेलको गोडालाई बेउलाका रूपमा प्राथमिकता दिएर वैवाहिक परम्परा' लाई निरन्तरता दिने चलन छ । अन्य परम्पराहरू यस क्षेत्रका ब्राह्मण, क्षेत्रीका अनुसार नै देखिन्छन् ।

यस क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएका जाति र जनजातिहरूका चाडपर्व, संस्कार आदिको आधार नै यस क्षेत्रको साहित्य सिर्जना गर्ने मूल आधार भएको पाइन्छ । यिनै सामाजिक कार्यको खोजी गर्ने कार्य लोकसाहित्यिक समालोचनाको आधार भएको पाइन्छ । यस क्षेत्रका लोकसाहित्यपरक अन्वेषक कालीभक्त पन्तले यिनै प्रथाहरूलाई अध्ययन गरेर लोकसाहित्यको सिर्जना गरेका छन् । लोकसाहित्यको प्रभावसँगै यस क्षेत्रको लिखित साहित्यमा पनि जातिजनजातिको सामाजिक क्रियाशीलताको प्रभाव रहेको छ । यो सामाजिक पक्षको अध्ययनबाट साहित्यको विश्लेषण सहज हुने देखिन्छ ।

२.४ भाषिक पक्ष

पर्वत जिल्लामा बोलिने नेपाली भाषाको छुट्टै भेद रहेको छ । भाषाका एकै समयका यस्ता भेदलाई क्षेत्रीय वा भौगोलिक भेद भनिन्छ । बालकृष्ण पोखरेल **राष्ट्रभाषा** (२०५५) मा नेपालीका पाँच वटा भाषिका वर्ग र तीभित्र अनेकौं उपभाषिका रहेको उल्लेख गर्छन् ।^६ उनका अनुसार पूर्वेली भाषिकाको पर्वती उपभाषिकाका रूपमा यस क्षेत्रको भाषिक पक्ष सम्बन्धित रहेको छ । पर्वत जिल्लाको भाषिक परम्परा समयको अन्तराल भौगोलिक विषमता आदिका कारणले फरक

^५ शोभाकान्त गौतम, 'छयादु गीत संक्षिप्त परिचय', **प्राज्ञमञ्च** (वर्ष १७, अङ्क ९, २०६०), पृ. ६६ ।

^६ बालकृष्ण पोखरेल, **राष्ट्रभाषा** (चौथो सं.) (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५०), पृ. ४३ ।

देखिन्छ । एक ठाउँको भन्दा अर्को ठाउँको भाषिक भेदमा विविधता देखिनु यस क्षेत्रको भाषिक सन्दर्भ हो । यस क्षेत्रमा पर्वती उपभाषिकाको प्रयोग गरिन्छ । वर्तमान कालबोधक 'छ' का ठाउँमा 'च' को प्रयोग गरिनु यस क्षेत्रका वासिन्दाहरूको भाषिक पहिचान हो । यस क्षेत्रमा बोलिने कथ्य वाणीको प्रयोग यसरी पनि उल्लेख गर्न सकिन्छ । "तिमेरु घर जान्चौ भने, हिनओ, रातपरीसको, जान्चौ भने थैलाआ चाओल छन्, नाडलाले चाओल केलाओ ।"^७

कथ्य भाषा समापिका 'मा' को ठाउँमा 'आ' को प्रयोग देखिन्छ भने, 'छ' को ठाउँमा 'च' को प्रयोगका साथै समीभवनको पदगत प्रयोग गर्नु यस क्षेत्रको भाषिक पक्ष हो ।

यस क्षेत्रको भाषिक सन्दर्भमा प्रयोग गरेर साहित्य लेखिएको छैन । भाषा विषयक समालोचनाको आधारमा यहाँको भाषिक भेद छुट्टाउन सकिन्छ । यस क्षेत्रका भाषिक विशेषताहरू निम्नलिखित रहेका छन् ।

- (क) वर्तमान कालबोधक 'छ' का ठाउँमा 'च' को प्रयोग हुन्छ । जस्तै: खान्छुलाई खान्चुका अनुसार प्रयोग गरिन्छ ।
- (ख) समीभवनको प्रवृत्ति पाइन्छ । जस्तै: जम्मै-जम्मई, जगिया-जगगे ।
- (ग) 'आउ' को ठाउँमा 'आम' को प्रयोग हुन्छ ।
- (घ) मौलिक शब्दको प्रयोग हुन्छ । जस्तै: हँसिया - आँसी, सुपो - नाडलो, खाजा - अर्नी, पर्खाल - बान्चो उल्लिखित शब्द प्रयोग गरिन्छ ।
- (ङ) क्रियाका साथ 'नि' प्रत्ययको प्रयोग हुन्छ, जस्तै: 'जानेलाई जानी', 'खानेलाई खानी', 'बस्नेलाई बस्नी' आदिका अनुसार प्रयोग गरिन्छ । हीरामणि शर्मा पौड्यालले पर्वती भाषाको विशेषताका सन्दर्भमा यी विशेषता उल्लेख गरेका छन् ।^८

पर्वती भाषिकाको प्रभाव यस क्षेत्रमा मात्र नभएर बाग्लुङ म्याग्दी, स्याङ्जा र गुल्मीका कतिपय ठाउँहरूमा परेको पाइन्छ । हीरामणि शर्मा पौड्याल गुल्मीका कति ठाउँहरूमा नवीन विभक्तिको प्रयोगका सम्बन्धमा पनि उल्लेख गरेका छन् ।^९ जस्तै: खाएदेखि- खाएपर, बसेपछि- बसेसी, गएपछि-गएपार आदि । 'देखि' विभक्ति लोप भएर मौलिक शब्दको प्रयोग गर्ने सम्बन्धमा उल्लेख गरेका छन् ।

हीरामणि शर्मा पौड्याल यस क्षेत्रको भाषिकाको सम्बन्धमा खोज गर्ने पहिला व्यक्ति हुन् । उनले यस क्षेत्रमा प्रचलित उखानहरूको सङ्कलन गरेका छन् । पौड्यालले यस क्षेत्रमा प्रचलित कुमाल र माभी जातिको भाषिकाका सम्बन्धमा पनि अध्ययन गरेका छन् । पौड्यालले 'पर्वती भाषिकाको स्वरूप र संरचना' (२०४४), मा बाहुन क्षेत्रीले बोल्ने भाषिक रूप र अन्य जातिले बोल्ने भाषिक रूपमा स्तरीय नेपाली भाषासँग तुलना गरेका छन् ।^{१०}

^७ अनुसन्धानदाता स्वयम्ले सङ्कलन गरेको विवरण अनुसार ।

^८ हीरामणि शर्मा पौड्याल, पर्वती भाषिकाको स्वरूप र संरचना, (पर्वत: इन्द्रा शर्मा, २०४४), पृ. ९ ।

^९ हीरामणि शर्मा पौड्याल, पूर्ववत्, पृ. १२ ।

^{१०} हीरामणि शर्मा पौड्याल, पूर्ववत्, पृ. ३ ।

तालिका १

भाषा प्रयोगको स्थिति

बाहुन क्षेत्रीको भाषिक रूप	अन्य जातिको भाषिक रूप	स्तरीय नेपाली
भाउ	भाउगुरो	भाउ
बालख	बाल्खा	बालक
सकराँति	सउराँति	संक्रान्ति
बड्को	बाटि	बड्को
जुवाइँ	जअइँ	जुवाइँ
आइच्च	आइर्च	आएको छ ।
केटाटी	केटाडी	केटाकेटी
खाइच्चु	खाइर्चु	खाएको छु ।
उम्लो	अम्लो	औला

पौड्यालले भौगोलिक दूरी, सामाजिक सांस्कृतिक वातावरण आदिका कारणले भाषिकामा विभेदता देखापर्ने बताएका छन् । पर्वत जिल्लाको भाषिकाको प्रयोग गरी साहित्य नलेखिए पनि लेखनका क्रममा शब्द प्रयोगको स्थिति भने देखिन्छ । पर्वत जिल्लाको भाषिकागत प्रयोगलाई यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ :

“यी नेतारु भोट माउनी बेलाआ गाउँगाउँ माइकओ टुप्पो समात्तै एसो अर्चु र उसो अर्चु भने जब, चुनाउ जितेर कुर्चीआ पोओते, नत उनरको मुख देखन पाइन्च, बेकाराआँ दिइएच भोट पिनि ।”

यस क्षेत्रका बासिन्दाहरू भाषिक प्रयोगलाई आफ्नोपनमा व्यक्त गरेका छन् । यो भाषिक पक्ष साहित्यका विश्लेषणमा पनि स्मरणीय छ ।

२.५ पर्वत जिल्लामा साहित्य लेखनको पृष्ठभूमि

पर्वत जिल्लामा साहित्य लेखनको पृष्ठभूमि लोकसाहित्य, अभिलेख र हस्तलिखित सामग्री हुँदै विकसित भएको पाइन्छ ।

२.५.१ लोकसाहित्य

पर्वत जिल्लाको साहित्य परम्परामा लोकसाहित्य विधा पहिलो विधाका रूपमा देखापरेको पाइन्छ । कुसुमाकर न्यौपाने आँधीखोले लोकगीत र लोकगायकको चर्चा गर्दै काली र सेती गण्डकीको बीचमा पर्ने प्रमुख क्षेत्रको रूपमा लोकसाहित्यको प्रभावका सम्बन्धमा मूल्याङ्कन गर्छन् । साहित्यका अन्य विधाको बीज पनि लोकसाहित्य नै हो र पर्वत जिल्लामा लोकसाहित्य नै लिखित साहित्यको पृष्ठभूमि हो भन्ने न्यौपानेको ठहर छ ।^{११}

^{११} कुसुमाकर न्यौपाने, “आँधीखोले लोकगीत र लोकगायकहरू”, सगुन (वर्ष ४, अङ्क १०, २०६३), पृ. १६३ ।

पर्वत जिल्ला विविध जाति र जनजातिको वासस्थान भएको जिल्ला हो । यस जिल्लाका मानिसहरूमा मेलापातो, चाडपर्व, जन्ममृत्यु आदिमा सांस्कृतिक छाप देखिन्छ । यिनै समाजका परम्परालाई प्रस्तुत गर्ने कार्य लोकसाहित्य विधाले गर्दछ । पर्वत जिल्ला प्रकृतिप्रदत्त पहाडी जिल्ला हो । यस जिल्लामा लेक, बेंसी, घासेखर्क आदि पर्दछन् । यस क्षेत्रका घाँस काट्ने घाँसिनीहरू बेंसीमा काम गर्ने खेतालाहरूलाई गीतको भाकामा यसरी मनोभाव व्यक्त गर्छन् ।

“लेक फुल्यो लाली गुराँस बेंसी फुल्यो टाँकी,
तिम्रो माया अधुरो छ, मेरो माया बाँकी ।”

यस क्षेत्रको लेकमा फुल्ने लाली गुराँस, घाँस काट्ने घाँसिनीको साथी भएको छ भने, बेंसीको टाँकीले यस क्षेत्रको ऋतु परिवर्तनलाई उल्लेख गरेको छ । यस क्षेत्रका लालीगुराँस र टाँकीले समेत यस क्षेत्रको लोकसाहित्यलाई चिनाउँदै आएका छन् । यस क्षेत्रका जाति र जनजातिहरू मौसम अनुसारको कृषि पेसा अवलम्बन गर्दै आएको पाइन्छ । यस क्षेत्रका मङ्सिरका धानका खलाहरू र असारको हिलोमा पनि लोकगीतले साइनो जोडेको छ । असार यामका फाँटहरूमा खेतालाहरू यसरी गीत गाउँछन् ।

“असार मास ओ छिप-छिपे हिलो छि ! मलाई घिन लाग्यो
पातली नानीलाई फरिया किन्दा छ-बीस ऋण लाग्यो ।”

पर्वत जिल्लामा लोकगीतले मङ्सिरका खलाको दाईँ गीतमा पनि सजीवता थपेको छ ।

“मियोको टुप्पोमा बसिहाल्यो कोइली,
गोरु खेदने केटालाई खीरको चोइली”

यस क्षेत्रका धानका खलाहरूमा वर्षभरिको परिश्रमबाट उत्पादित धानको वृद्धि होस्भन्ने कामना गर्दै कोइली चरालाई सत्यता प्रकट गरिदिन सम्बोधन गर्दछन् ।

यस क्षेत्रका लोकसाहित्यमा उखान-टुक्काले पनि प्रभाव पारेको छ । यस क्षेत्रका बासिन्दाहरू कुराकानी गर्दा उखान-टुक्काको प्रयोग गरेर भनाइमा सत्यता र व्यङ्ग्य व्यक्त गर्छन् ।

- (क) नेवार इष्ट र बाउँ दुष्ट
- (ख) पोहोर मरिन् सासु अहिले आए आँसु
- (ग) खुकुरीको पीर अचानोले जान्दैन ।

सुकुम शर्माले नेपाली उखान परम्परामा वर्णको क्रमिक परम्परासँगै उखानको सङ्कलन वर्गीकरण र विश्लेषण गरेका छन् । उनले उखानको वाक्यमा प्रयोग गर्दै मानव सभ्यतासँग हुर्केको सूक्तिमय लोकवाणीका रूपमा चिनाएका छन् ।^{१२}

पर्वत जिल्लाको साहित्य परम्परामा लोकसाहित्य असारको गीतमा, घाँसका खर्कहरूमा मङ्सिरका खलाहरू र उखान टुक्कामा समेत प्रयोग हुँदै आएको छ । पछिल्लो समयमा यस

^{१२} सुकुम शर्मा, पूर्ववत्, पृ. १२८ ।

क्षेत्रमा मात्र नभई समग्र लोकसाहित्यको सङ्कलन, विश्लेषण गर्ने आरम्भ समेत भएको पाइन्छ । यस क्षेत्रका प्रतिभाहरू पनि लोकसाहित्यका क्षेत्रमा काम गर्दै आएका छन् ।

पर्वत जिल्लाको लोकसाहित्य विधामा प्रथम कलम चलाउने व्यक्ति कालीभक्त पन्त हुन् । उनी साहित्यको इतिहास, नाटक र लोकसंस्कृति विधामा कलम चलाउने व्यक्ति भएपनि, लोकसाहित्य विधामा नै उल्लेखनीय छन् ।^{१३} पन्त यस क्षेत्रको सुधारवादी विचार राख्ने तथा लोकसाहित्यको खोजअन्वेषण गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा परिचित छन् ।

यस क्षेत्रको लोकसाहित्य विधामा कलम चलाउने दोस्रो व्यक्तित्व शान्तिनारायण श्रेष्ठ हुन् । उनी साहित्यको कविता, खण्डकाव्य, मुक्तक आदिमा कलम चलाउने व्यक्ति हुन तापनि लोकसाहित्य विधामा नै उल्लेखनीय छन् । श्रेष्ठका लोकगीतका सङ्ग्रह प्रकाशन भइसकेका र राष्ट्रिय स्तरको लोकगीत प्रतियोगितामा पुरस्कृत भइसकेका हुनाले उनको साहित्यिक योगदान लोकगीतमा नै देखिन्छ । उनले २०४० सालमा राष्ट्रिय दोहोरी गीत प्रतियोगितामा प्रथम भएर स्वर्णपदक प्राप्त गरिसकेको हुनाले लोकगीतमा नै उल्लेख्य छन् ।^{१४}

यस क्षेत्रको लोकसाहित्य परम्पराका अर्का व्यक्ति कुसुमाकर न्यौपाने हुन् । उनले कालीभक्त पन्तले सुरु गरेको लोकसाहित्यको खोज अन्वेषण परम्परालाई निरन्तरता दिएका छन् ।^{१५} उनी लोकगीत र लोकसंस्कृतिको खोज अनुसन्धान गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा चिनिन्छन् । यस क्षेत्रको लोकसाहित्य परम्परामा योगदान पुऱ्याउने शोभाकान्त गौतम, नरहरि उपाध्याय गौतम, विष्णुप्रसाद शर्मा रहेका छन् ।

ललितकलाको एक भेद चित्रकलाको सिर्जन परम्परामा योगदान पुऱ्याउने आई.बी. मल्ल रहेका छन् । उनले कलमले नभएर कूचीले सिर्जनपरम्परालाई योगदान पुऱ्याएका छन् । समसामयिक समयमा यस क्षेत्रका लोकगायकहरू विमलराज क्षेत्री, कुलेन्द्र वि.क., यामबहादुर क्षेत्री, कशतुप पन्त, सङ्कल्प सुवेदी, बुद्धिराम शर्मा आदिले लोकगीत परम्परामा सहयोग पुऱ्याउँदै आएका छन् । लोकसिर्जनासँगै समालोचनाका कार्य पनि विकास भएको पाइन्छ ।

२.५.२ अभिलेख र हस्तलिखित सामग्री

पर्वत जिल्लाको साहित्य विकासको अध्ययनमा अभिलेखको पनि महत्त्व देखिन्छ । दुङ्गा, ताम्रपत्र आदिमा लेखिएका अक्षरहरूले त्यस क्षेत्रको साहित्यिक पृष्ठभूमि पत्ता लगाउन मद्दत गरेका छन् । पर्वत जिल्लामा गरिएको खोज अनुसन्धान अनुसार वि.सं. १९६५ मा यस क्षेत्रको पाङ् गा.वि.स. मा पाण्डुलिपि प्राप्त भएको सूचना प्राप्त हुन्छ ।^{१६} प्रस्तुत पाण्डुलिपि गुणराज रिजालले भेटेको पुष्टि हुन्छ । जसमा सूर्यग्रहण र चन्द्रग्रहण लाग्ने दिनको जानकारी छ । पाङ् गा.वि.स.मा

^{१३} बोमप्रसाद उपाध्याय, कालीभक्त पन्तको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, अप्रकाशित शोधपत्र, (कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., २०५४), पृ. १५ ।

^{१४} शान्तिनारायण श्रेष्ठसँग लिएको व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

^{१५} कुसुमाकर न्यौपानेसँग लिएको व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

^{१६} प्रेमप्रसाद तिवारी, पर्वत जिल्लाका प्रतिनिधि कवि र तिनका प्रमुख कविता कृतिको अध्ययन, अप्रकाशित शोधपत्र, (कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., २०६१), पृ. १९ ।

पाण्डुलिपि भेटिनु र त्यस क्षेत्रका ज्योतिषहरू 'गौरेश्वर पन्त' आदि निपूर्ण हुनाले निर्धारित क्षेत्र ज्योतिष विधाको राम्रो प्रभाव भएको क्षेत्रका रूपमा उल्लेख्य छ ।

पर्वत जिल्लाको क्षेत्रीय सर्वेक्षणका क्रममा पाङ्गु निवासी षडानन्द पौडेलले दिएको व्यक्तिगत विवरण अनुसार यस गा.वि.स.को वडा नं. ६ मा वर्तमान समयमा पनि केही लेखोटहरू भेटिएका छन् । प्रस्तुत लेखोटहरू माटामा पुरिएकाले अस्पष्ट देखिन्छन् । उत्खनन् भएमा थप सामग्री भेट्न सकिने पौडेल बताउँछन् ।^{१७} वि.सं. १९६५ र वर्तमान समयमा पनि अभिलेख प्राप्त हुनाले निर्धारित ठाउँ बाइसे राज्यको समयदेखि नै विशेष प्रभाव भएको क्षेत्रका रूपमा उल्लेख हुन्छ ।

यसर्थ, पर्वत जिल्लाको लेखन परम्परामा अभिलेखको पनि उल्लेख्य योगदान भएको पाइन्छ । अभिलेख र हस्तलिखित सामग्रीबाट यस क्षेत्रमा अभिव्यक्तिको विस्तारसँगै लेखनकलाको पनि विकास भएको हो । साहित्यमा पृष्ठभूमि निर्माणमा अभिलेखको ऐतिहासिक भूमिका रहेको छ ।

२.६ पर्वत जिल्लामा साहित्य लेखनको आरम्भ

पर्वत जिल्लामा लोकसाहित्य, अभिलेख हुँदै साहित्य लेखनको आरम्भ भएको देखिन्छ । साहित्य लेखनको परम्परामा साहित्यका विविध विधाको लेखन आरम्भ भएको पाइन्छ । यस क्षेत्रको साहित्यिक सर्वेक्षण अनुसार कविता विधाबाट लेखन परम्परा सुरु भएको हो । नेपाली कविता परम्परामा आधुनिक कालको सुरुवातसँगै यस जिल्लाको लेखन परम्परा आरम्भ भएको हो । वि.सं. १९९४ सालमा शारदा पत्रिकामा 'जलन' शीर्षकको फुटकर कविता प्रकाशनपछि यस क्षेत्रको साहित्य लेखन परम्परा सुरु भएको छ ।^{१८} गोमा उपाध्याय कविता विधामा प्रथम कलम चलाउने व्यक्तित्वका रूपमा देखा पर्छिन् । यस क्षेत्रको लेखन फुटकर कविताबाट आरम्भ भएको देखिन्छ । 'गोमा' नै यस क्षेत्रमा साहित्य लेखन परम्पराको आरम्भ गर्ने पहिलो स्रष्टा हुन् । यस क्षेत्रमा कविता विधापछि आख्यान, नाटक, निबन्ध र समालोचना विधाको लेखन परम्परा क्रमशः विकसित देखिन्छ ।

२.६.१ पर्वत जिल्लामा साहित्य लेखनको परम्परा

पर्वत जिल्लामा लोकसाहित्य नै लिखित साहित्यको पृष्ठभूमि हो । यस क्षेत्रको लेखन परम्परामा लोकसाहित्यपछि कविता विधा देखापर्छ । यसपछि कथा, उपन्यास, नाटक, निबन्ध र समालोचना विधाले छुट्टै विधाका रूपमा परिचय पाएका छन् ।

यस क्षेत्रको कविता लेखन वि.सं. (१९९४) बाट सुरु भएको पाइन्छ ।^{१९} शारदा पत्रिकामा गोमा उपाध्यायले 'जलन' फुटकर कविताबाट यस क्षेत्रको कविता परम्परा सुरु भएको हो ।

आख्यान साहित्यमा कृष्णबम मल्ल पहिलो सामाजिक यथार्थवादी कथाकार हुन् । उनले वि.सं. (१९९६) मा 'बच्ची' शीर्षकको कथा शारदामा छपाएर यस क्षेत्रमा कथा परम्परा आरम्भ गरेका हुन् ।^{२०}

^{१७} षडानन्द पौडेलसँग लिएको व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

^{१८} प्रेम छोटा, ध्वलागिरिका कथाहरू (काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०५०), पृ. ८, भूमिका ।

^{१९} प्रेम छोटा, पूर्ववत्, पृ. ८, भूमिका ।

^{२०} इन्द्रकुमार विकल्प, 'पर्वत जिल्लाको साहित्यिक गतिविधि', जनमत (वर्ष २४, अङ्क ७/८, २०६४), पृ. ३५ ।

यस क्षेत्रको उपन्यास परम्परामा मोहनबहादुर मल्लको 'उजेली छामा' (२००८) प्रकाशन भएपछि उपन्यास विधाको सुरु भएको हो । उनका यस क्षेत्रको उपन्यास परम्परामा ७ वटा उपन्यासहरू प्रकाशित छन् ।

यस क्षेत्रको नाटक परम्पराको लेखन पनि मोहनबहादुर मल्लबाट नै सुरु भएको देखिन्छ । उनको 'पागल दुनियाँ' २००८ प्रकाशन भएपछि नाट्यलेखनको परम्परा सुरु हुन्छ । उनी यस क्षेत्रमा पद्य नाटकबाट नाट्य विधा प्रकाशन गर्ने व्यक्तित्व हुन् । यस क्षेत्रको नाटक र उपन्यासको प्रकाशन (२००८) बाट सुरु भएको सर्वेक्षणबाट पत्ता लागेको देखिन्छ ।

यस क्षेत्रको साहित्य परम्परामा नाटक विधापछि निबन्ध विधा प्रकाशन हुन्छ । मोहनबहादुर मल्लको 'स्वदेश परिचय' २०१० नै यस क्षेत्रको पहिलो निबन्ध हो । 'स्वदेश परिचय' लाई इतिहाससाहित्यको रूपमा अध्ययन गरिएपनि त्यसमा निबन्धात्मक प्रस्तुति भएकाले निबन्धको बीजका रूपमा नै अध्ययन गर्नुपर्ने देखिन्छ । शिवराज अधिकारी, 'समयको हुरी कृतिपरक अध्ययन' (२०६०) मा पनि स्वदेश परिचयलाई निबन्धकै रूपमा अध्ययन गरेका छन् ।^{२१}

पर्वत जिल्लाको साहित्य परम्परामा समालोचना विधा पछिल्लो विधाका रूपमा देखापर्दछ । यस क्षेत्रको समालोचना विधामा प्रथम कलम चलाउने हीरामणि शर्मा पौड्याल हुन् । उनको समालोचनात्मक लेख 'बसाइँ एक समीक्षा हाम्रो पुरुषार्थ' (२०३४), पहिलो समालोचनात्मक समीक्षा हो ।^{२२} यही लेखबाट समालोचना परम्परा विकसित देखिन्छ । पुस्तकाकार रूपमा पहिलो समालोचनात्मक कृति गोमा उपाध्यायको साहित्यिक 'फूलवारीका फूलहरू' (२०३७) प्रकाशित समालोचनात्मक कृति हो ।

पर्वत जिल्लाको साहित्यलेखनको परम्परा लोकसाहित्य, कविता, कथा, उपन्यास, नाटक, निबन्ध र समालोचना हुँदै विकसित देखिन्छ । यस क्षेत्रमा गरिएको साहित्यिक परम्पराको सर्वेक्षणमा मोहनबहादुर मल्ल उपन्यास, नाटक र निबन्ध विधाको आरम्भ गर्ने पहिलो व्यक्ति हुन् । गोमा उपाध्याय कविता विधाको आरम्भ गर्ने, कृष्णबम मल्ल कथाको आरम्भ गर्ने र हीरामणि शर्मा पौड्याल समालोचनाको लेखन परम्परा सुरु गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा उल्लिखित रहेका छन् । पर्वत जिल्लामा गोमा उपाध्यायको 'जलन' कविता प्रकाशनपछि साहित्य परम्पराको विकास भएको हो ।

२.६.२ पर्वत जिल्लाका साहित्यकारहरू

पर्वत जिल्लाका साहित्यकारहरूले लोकसाहित्य, कविता, खण्डकाव्य, महाकाव्य, कथा, उपन्यास, नाटक, निबन्ध, समालोचना आदिमा कलम चलाउँदै आएका छन् । यी साहित्यकारको विधागत योगदान पनि निम्नोक्त गरिएको छ ।

^{२१} शिवराज अधिकारी, समयको हुरी कृतिपरक अध्ययन, अप्रकाशित शोधपत्र, (कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. २०६०), पृ. १९ ।

^{२२} अम्बिकादेवी निरौला, समालोचक हीरामणि शर्मा पौड्याल, अप्रकाशित शोधपत्र, (कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. २०६२), पृ. १५ ।

पर्वत जिल्लाका साहित्यकारहरू धवलागिरिको 'वाङ्मय सूची' (२०६०), 'साहित्य पथका यात्रीहरू', 'पर्वत साहित्यसङ्गम' 'जनमत', 'पर्वत जिल्लाको साहित्यिक गतिविधि' (२०६४), अनुसार यहाँ सूचीबद्ध गरिएको छ ।

१. भवानीशङ्कर उपाध्याय (१९६२)

उपाध्यायको जन्म (१९६२) साल शिवालय गा.वि.स. कुशमामा भएको हो । उनका निम्नलिखित कृतिहरू प्रकाशन भएका छन् :

- (क) 'अधसतमनोरञ्जनी कवितावली', धर्म (२०१२) (ख) 'श्री शिवगीता' धर्म (२०२१)
(ग) 'नीति ज्ञान धर्म' (घ) उपाध्याय, यस क्षेत्रको धर्मसम्बन्धी लेखनमा संलग्न छन् ।

२. कालीभक्त पन्त (१९६४)

पन्तको जन्म वि.सं. (१९६४-२०४८) पर्वत जिल्लाको लिमिठाना गा.वि.स.मा भएको हो । उनका निम्नलिखित कृतिहरू प्रकाशन छन् ।

- (क) 'पश्चिम ४ नं. इतिहास उत्तरार्द्ध' भाग, इतिहास (२००९)
(ख) 'किसान गीता' कविता (२०११/१२)
(ग) 'हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास' (२०२८)
(घ) हाम्रो गीत सुधारको राष्ट्रिय बाटो (२०३३)
(ङ) 'छुतभेद र कर्तव्य' (२०३८)
(च) 'शुभंघ' नाटक (२०५०)

पन्त यस क्षेत्रको लोकसाहित्य विधामा कलम चलाउने व्यक्तित्व हुन् ।

३. मोहनबहादुर मल्ल (१९६८)

मल्लको जन्म (१९६८-२०३५) पर्वत जिल्लाको मल्लाज माझफाँटमा भएको हो । उनका प्रकाशित कृतिहरू यसप्रकार छन् :

- (क) 'पागल दुनियाँ' पद्य नाटक (२००८) (ख) 'उजेली छायाँ' उपन्यास (२००८)
(ग) 'मायारानी' उपन्यास (२००९) (घ) 'पञ्चायत' उपन्यास (२०१०)
(ङ) 'त्रिफला' कथासङ्ग्रह (२००९) (च) 'स्वदेश परिचय' निबन्ध (२०१०)
(छ) 'समयको हुरी' उपन्यास (२०१५) (ज) 'बहादुर नजर' उपन्यास (२०३६)
(झ) 'जेली' उपन्यास (२०३९) (ञ) 'भुमरी' उपन्यास (२०१६)
(ट) 'सिंजा इतिहासको डोरेटो' (२०३२)

मल्ल यस क्षेत्रको आख्यान विधामा कलम चलाउने व्यक्तित्वका रूपमा परिचित रहेका छन् ।

४. कृष्णबम मल्ल (१९७८)

मल्लको जन्म वि.सं. (१९७८) पर्वत, पकुवा गा.वि.स. मा भएको हो । उनका निम्नलिखित कृतिहरू प्रकाशित रहेका छन् ।

- (क) 'गुरुजीको मलामी' कथासङ्ग्रह (२००९) (ख) 'देवता' कथासङ्ग्रह (२०१८)
- (ग) 'श्री ५ रामशाहको न्याय' कथासङ्ग्रह (२०४१)

मल्ल यस क्षेत्रको कथा विधामा कलम चलाउने पहिलो व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् ।

५. नारायणप्रसाद जोशी (१९७९)

जोशीको जन्म वि.सं. (१९७९) साल पर्वत, चुवा गा.वि.स. मा भएको हो । उनका प्रकाशित कृतिहरू यसप्रकार छन् :

- (क) 'तेखापुखु जोशीको वंशावली र नेवारी संस्कार' (२०४२)
- (ख) 'तपोभूमि' संस्मरण

जोशी यस क्षेत्रको जोशी वंशावली र नेवारी संस्कृतिमा कलम चलाउने व्यक्ति हुन् ।

६. प्रेमसिंह सुवेदी (१९२५ इ.)

सुवेदीको जन्म सन् (१९२५) भारतको देहरादुनमा भएको हो उनका निम्नलिखित कृतिहरू प्रकाशित छन् ।

- (क) 'तीजको मैदानमा बहिनीको आँसु' कवितासङ्ग्रह (सन् १९५५)
- (ख) '१६ मिनेट कविता' (१९८४)
- (ग) 'हामी कसका दैलो अगाडि उभिने ?' संस्मरण (१९८७)
- (घ) 'नेपाली ठाकुरवाडी र गुवाहाटीको नेपाली वृत्तान्त' (सन् १९८९)
- (ङ) 'असमका पशुपालक र दुग्ध व्यवसायको ऐतिहासिक वृत्तान्त' (सन् १९९८)

उनी यस क्षेत्रको सामाजिक यथार्थमा कविताको रचना गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा रहेका छन् ।

७. गोमा उपाध्याय (१९८२-२०५९)

उपाध्याय यस क्षेत्रको कविता विधामा कलम चलाउने व्यक्ति हुन् । उनको जन्म वि.सं. (१९८२-२०५९) पर्वत राम्जाठाँटीमा भएको हो । उपाध्यायका प्रकाशित कृतिहरूको सूची यस प्रकार छन् :

- (क) 'जलन' कवितासङ्ग्रह (२०३७)
- (ख) 'साहित्यिक फूलवारीका फूलहरू' समालोचना (२०३७)
- (ग) 'बाँच्ने रहर' कवितासङ्ग्रह (२०३९)
- (घ) 'मातृव्यथा' कवितासङ्ग्रह (२०४१)

- (ड) 'चार नारी हस्ताक्षर' समालोचना (२०४२)
- (च) 'इन्दु' खण्डकाव्य (२०४२)
- (छ) 'कार्यशील महिलाको भूमिका' निबन्धसङ्ग्रह (२०४२)
- (ज) 'कवि म.वि.वि. शाहका काव्यप्रवृत्तिहरू' समालोचना (२०४२)
- (झ) 'तिरस्कृत आत्मा' खण्डकाव्य (२०४३)
- (ञ) 'नेपाल भारतका केही नारी प्रतिभा' नारी परिचय (२०४४)
- (ट) 'अञ्जु' खण्डकाव्य (२०४६)
- (ठ) पौराणिक नारी परिचय 'परिचय' (२०४८)
- (ड) मानव धर्म र आस्था, भजनकवितासङ्ग्रह (२०५०)
- (ढ) 'चाँदनी शाहको काव्यसंसार' अनुसन्धान (२०५०)

उनी यस क्षेत्रको साहित्यका सबै विधामा कलम चलाउने व्यक्तित्व भएपनि, कविता र समालोचनामा नै उल्लेखनीय छन् ।

द. घनश्याम उपाध्याय (१९८२)

उपाध्यायको जन्म (१९८२) पर्वत मल्लाज माझफाँटमा भएको हो उपाध्यायका प्रकाशित कृति 'सङ्कीर्तन भक्तिकुञ्ज धर्मशास्त्र' हो । उनी यस क्षेत्रको 'नीति' र 'धर्ममा' कलम चलाउने व्यक्ति हुन् ।

९. श्यामनन्द पौडेल (१९८२)

पौडेलको जन्म वि.सं. १९८२ पर्वत वाजुडमा भएको हो । उनका निम्नलिखित कृतिहरू प्रकाशन रहेका छन् :

- (क) 'पर्वती लहरी' गीतिकविता सङ्ग्रह (२०२९)
- (ख) 'शान्तिक्षेत्र नेपालको राष्ट्रिय मञ्जरी' लघुकविता सङ्ग्रह (२०४१)
- (ग) 'श्री गीता लहरी' भावानुवाद रचना (२०४९)
- (घ) 'करुणामयी नारी' लघुकविता सङ्ग्रह (२०५६)

उनी यस क्षेत्रको कविता विधामा कलम चलाउने व्यक्तित्वका रूपमा रहेका छन् ।

१०. नारायणप्रसाद उपाध्याय (१९८३)

उपाध्यायको जन्म (१९८३) पर्वत पाङ गा.वि.स.मा भएको हो । सानै उमेरदेखि कविता लेखनारम्भ सुरु गरेका उपाध्याय संस्कृत हिन्दी र नेपालीका ज्ञाता मानिन्छन् । उनका दुईवटा कृतिहरू 'गिरिवरधारण' खण्डकाव्य (२०२०), 'त्रिजन्मा' महाकाव्य (२०५५) प्रकाशित रहेका छन् । उनी यस क्षेत्रको महाकाव्य प्रकाशन गर्ने पहिलो व्यक्ति हुन् ।

११. यज्ञप्रसाद सुवेदी (१९९५)

सुवेदीको जन्म वि.सं. १९९५ सालमा पर्वत, ठूली पोखरी गा.वि.स. मा भएको हो । उनका निम्नलिखित कृतिहरू प्रकाशित छन् ।

- (क) 'भूमिसुधार प्रथम चरणको सवाई' (२०३२)
- (ख) 'कल्पनासङ्ग्रह पहिलो भाग' (२०२४)
- (ग) 'कल्पना सङ्ग्रह दोस्रो भाग' (२०३७)
- (घ) 'भानुभक्त रामायणको संक्षिप्त रामायण भजन' (२०५६)

सुवेदी यस क्षेत्रको सवाईमा कलम चलाउने व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् ।

१२. शान्तिनारायण श्रेष्ठ (१९९६)

शान्तिनारायण श्रेष्ठको जन्म वि.सं. (१९९६) पर्वत शिवालय गा.वि.स.मा भएको हो । उनी यस क्षेत्रको कविता, लोकगीत र पत्रपत्रिकामा फुटकर लेख, समीक्षा लेख्ने व्यक्तिका रूपमा उल्लेख्य हुन् । उनका प्रकाशित कृतिहरू निम्नानुसार छन् ।

- (क) 'गुप्तेश्वर' खण्डकाव्य (२०२७)
- (ख) भंकार गीतसङ्ग्रह (२०५६)
- (ग) स्पन्दन गीतसङ्ग्रह (२०५६)
- (घ) विसङ्गति गीतसङ्ग्रह (२०५६)
- (ङ) बैसका सुसेली गीतसङ्ग्रह (२०५७)
- (च) बाडुल्की गीतसङ्ग्रह (२०५७)
- (छ) स्मृतिका लहरहरू शोककाव्य (२०६०)
- (ज) अनुभूति गजल (२०६०)
- (झ) खाँटा बस्न नसकेका घाउँहरू गजलसङ्ग्रह (२०६६)

१३. दयाराम रिजाल (२०००)

रिजालको जन्म (२०००) सालमा भएको हो । उनको 'धवलागिरिको कोपिलो' कवितासङ्ग्रह (२०३७) प्रकाशित रहेको छ । उनी यस क्षेत्रको कविता विधामा कलम चलाउने व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् ।

१४. दण्डपाणि शर्मा (२००२)

शर्माको जन्म वि.सं. २००२ साल कटुवा चौपारीमा भएको हो । उनको 'टुसा' कवितासङ्ग्रह प्रकाशित छ ।

१५. कपिलमणि रेग्मी (२००२)

रेग्मीको जन्म वि.सं. (२००२) साल पर्वत मल्लाज लेकफाँटमा भएको हो । उनले 'संघर्ष' शीर्षकको उपन्यास प्रकाशन गरेर साहित्यमा देखा परेका हुन् ।

१६. मुरलीधर शर्मा (२००२)

शर्माको जन्म (२००२) साल पर्वत, पिपलटारी गा.वि.स.मा भएको हो । उनका प्रकाशित कृतिहरू 'श्रद्धाञ्जली' कवितासङ्ग्रह (२०५५), 'पौडेल कूलस्मृति' वंशावली (२०५७) र 'मातृस्मृति' शोकाव्य (२०६०) रहेका छन् । शर्मा यस क्षेत्रको साहित्यपरम्परामा कविता विधामा कलम चलाउने व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् ।

१७. सदानन्द अभागी (२००४)

सदानन्दको जन्म वि.सं. २००४ पर्वत शङ्करपोखरी गा.वि.स. मा भएको हो । उनका प्रकाशित कृतिहरू निम्नानुसार हुन् :

- (क) 'आफ्नै व्यथा' कवितासङ्ग्रह (२०५७)
- (ख) 'बूढो जवानी' कवितासङ्ग्रह (२०५८)
- (ग) 'पश्चतापको आँसु' कथासङ्ग्रह (२०५८)
- (घ) 'जीवनलीला' खण्डकाव्य (२०५८)
- (ङ) 'जीवनलीला' उपन्यास (२०६०)
- (च) 'तीन युग एक कथा' महाकाव्य (२०६०)
- (छ) 'माटो र विरुवाले भोक लाग्यो भन्छन्' कृषिकाव्य (२०६१)
- (ज) 'नियति' उपन्यास (२०६१)

अभागी यस क्षेत्रको गद्य र पद्य दुवै विधामा कलम चलाए पनि, महाकाव्यसम्मको यात्रा तय गर्नाले कविता विधामा नै उल्लेखनीय रहेका छन् ।

१८. चन्द्रप्रकाश मल्ल (२००९)

मल्लको जन्म वि.सं. (२००९) सालमा पर्वत वाजुड गा.वि.स.मा भएको हो । उनको 'उपयुक्त कठिनाइ' सामाजिक उपन्यास प्रकाशन भएको पाइन्छ ।

१९. कृष्णादेवी शर्मा श्रेष्ठ (२००९)

शर्माको जन्म वि.सं. २००९ साल फलेवास, गा.वि.स. मा भएको हो । उनका प्रकाशित कृतिहरू निम्नलिखित रहेका छन् ।

- (क) 'सुनाखरी र लालीगुराँसको देश' कवितासङ्ग्रह (२०५७)
- (ख) 'घरभेटी भाउजू' कथासङ्ग्रह (२०५९)
- (ग) स्मृतिको एक भल्को खण्डकाव्य (२०६२)

शर्मा यस क्षेत्रको कविता विधामा कलम चलाउने व्यक्तिका रूपमा रहेकी छन् ।

२०. अविनाश श्रेष्ठ (२०१२)

श्रेष्ठको जन्म वि.सं. २०१२ साल पर्वत चुवा गा.वि.स.मा भएको हो । उनी यस क्षेत्रको कविता र नाटकमा कलम चलाउने व्यक्ति हुन् । उनका प्रकाशित कृतिहरू निम्नलिखित रहेका छन् ।

(क) परेवा : सेता काला कवितासङ्ग्रह (२०४१)

(ख) संवेदना/ओ संवेदना कवितासङ्ग्रह (२०३८)

(ग) अनुभूति यात्रामा कवितासङ्ग्रह (२०४७)

(घ) अश्वत्थामा हतोहतः नाटकसङ्ग्रह (२०५०)

(ङ) काठमाडौं : हेर्नुस् यो शहरलाई कवितासङ्ग्रह (२०५५) सहलेखन

श्रेष्ठ यस क्षेत्रको कविता विधामा कलम चलाउने व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् ।

२१. बलराम उपाध्याय (२०१४)

उपाध्यायको जन्म वि.सं. २०१४ साल पर्वत खुर्कोट गा.वि.स.मा भएको हो । उनका प्रकाशित कृतिहरू 'स्वयम् ज्योतिषी' ज्योतिषशास्त्र (२०४१) र 'सिद्धार्थ' खण्डकाव्य (२०४३) हुन् । उपाध्याय यस क्षेत्रको ज्योतिषशास्त्रमा कलम चलाउने व्यक्ति हुन् ।

२२. टीकाराम पौडेल (२०१७)

पौडेलको जन्म वि.सं. (२०१७) सालमा खुर्कोट गा.वि.स. मा भएको हो । उनी यस क्षेत्रको खण्डकाव्य र कविता विधामा कलम चलाउने व्यक्ति हुन् । उनका प्रकाशित कृतिहरू 'दीपक' खण्डकाव्य र 'प्रणय वियोग' खण्डकाव्य निम्न रहेका छन् । उनी यस क्षेत्रको कविता विधामा कलम चलाउने व्यक्तिका रूपमा चिनिन्छन् ।

२३. केदारनाथ रेग्मी (२०१८)

रेग्मीको जन्म वि.सं. (२०१८) सालमा भएको हो । उनको एउटा मात्र 'श्री सीताराम स्तुति' भजनसङ्ग्रह (२०६०) भजनसङ्ग्रह प्रकाशित छ । रेग्मी यस क्षेत्रको लोकगीतमा कलम चलाउने व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् ।

२४. जीवन पौडेल (२०२१)

पौडेलको जन्म वि.सं. (२०२१) सालमा भएको हो । उनको एउटा मात्र कृति 'विश्वमा शान्तिको स्थापना' (२०५५) कवितासङ्ग्रह प्रकाशन छ । उनी यस क्षेत्रको कविता विधामा कलम चलाउने व्यक्तिका रूपमा उल्लिखित छन् ।

२५. सरस्वती शर्मा जिज्ञासु (२०२५)

जिज्ञासुको जन्म (२०२५) साल पर्वत, शिवालय गा.वि.स.मा भएको हो । उनका प्रकाशित कृतिहरू निम्नलिखित रहेका छन् ।

(क) 'नारीको आह्वान' गीतिसङ्ग्रह (२०६१)

(ख) 'हुस्सुभिन्नको' गजलसङ्ग्रह (२०६२)

(ग) 'माधुरी' गजलसङ्ग्रह (२०६५)

जिज्ञासु यस क्षेत्रको साहित्यमा गजलमा कलम चलाउने व्यक्तित्व हुन् ।

२६. सुभन्तनाथ सुवेदी (२०२५)

सुवेदीको जन्म वि.सं. २०२५ पर्वत, चुवा गा.वि.स.मा भएको हो । उनको 'कालीको सुसेली' पत्रिकामा कालीको सुसेलीलाई फर्केर हेर्दा, निबन्धात्मक लेख प्रकाशित भएको छ ।

२७. हरिहर पोखेल (२०२७)

पोखेलको जन्म वि.सं. २०२७ सालमा भएको हो उनी यस क्षेत्रको कथा र मुक्तकमा कलम चलाउने व्यक्तिका रूपमा उल्लेख रहेका हुन् । उनका प्रकाशित कृतिहरू 'युवायुवतीलाई' लघुकथा (२०४५) र 'मुक्तकसङ्ग्रह' मुक्तक ? रहेका छन् । उनी यस क्षेत्रको कथा र मुक्तकमा कलम चलाउने व्यक्ति हुन् ।

२८. वैकुण्ठप्रसाद भुसाल (२०२९)

भुसालको जन्म वि.सं. (२०२९) सालमा शंकरपोखरी गा.वि.स.मा भएको हो । उनका दुईवटा कवितासङ्ग्रह प्रकाशन छन् । ती निम्नानुसार रहेका छन् ।

(क) 'हिमचुलीको देश' कवितासङ्ग्रह (२०६२)

(ख) 'नहाँसेको धर्ती' (२०६३)

(ग) 'ठूलो भाले' एकाङ्की (२०६२)

भुसाल यस क्षेत्रको कविता विधामा कलम चलाउने व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् ।

२९. साधना पन्त (२०२९)

पन्तको जन्म (२०२९), पर्वत, लिमिठाना गा.वि.स. मा भएको हो । उनका दुईवटा कथा सङ्ग्रह 'रगतका दुई रङ्ग' कथासंग्रह (२०५३) र 'अतृप्त आकाश' (?) प्रकाशित भएका छन् । पन्त यस क्षेत्रको आख्यान विधामा कलम चलाउने व्यक्तिका रूपमा रहेकी छन् ।

३०. गोपालचन्द्र लामिछाने (२०३०)

लामिछाने जन्म वि.सं. (२०३०) सालमा पर्वत, शिवालय गा.वि.स. मा भएको हो । उनको 'बाटो विराएको यात्री' (२०५४) कालीको सुसेली पत्रिकामा सङ्कलित रहेको छ ।

३१. गोविन्द नेपाली (२०३२)

नेपालीको जन्म वि.सं. (२०३२) सालमा भएको हो । उनी यस क्षेत्रको आख्यान र कवितामा कलम चलाउने व्यक्ति हुन् । नेपालीका दुईवटा कृतिहरू 'सन्ध्या कुनै क्षण' उपन्यास (२०५०) र कवितासङ्ग्रह (कविता) (२०५०) प्रकाशन रहेका छन् ।

३२. थानेश्वर गौडेल (२०३८)

गौडेलको जन्म वि.सं. २०३८ सालमा भएको हो । उनको 'गरिवको व्यथा' खण्डकाव्य प्रकाशित रहेको छ ।

३३. बाबुराम शील (२०३८)

'शीलको' जन्म (२०३८) सालमा भएको हो । उनको विदाई (नाटक) प्रकाशित रहेको छ ।

३४. मञ्जु गुरुड (२०३८)

मञ्जु गुरुडको जन्म वि.सं. २०३८ सालमा भएको हो । उनको एउटा मात्र कवितासङ्ग्रह प्रकाशित छ । उनको कवितासङ्ग्रह 'हृदयका अक्षरहरू' (२०५९) सालमा प्रकाशन भएको पाइन्छ ।

३५. पूर्णबहादुर कार्की (२०५६)

कार्कीको जन्म वि.सं. २०५६ सालमा भएको हो । उनको 'भोका विरालाहरू' कथासङ्ग्रह प्रकाशित रहेको छ ।

३६. लक्ष्मीराज शर्मा (?)

लक्ष्मीराज शर्माको जन्म बाग्लुङमा भएपनि हाल पर्वत शिवालय गा.वि.स.मा स्थायी वासिन्दाका रूपमा रहेका छन् । उनका प्रकाशित कृतिहरू निम्न रहेका छन् ।

(क) 'युधिष्ठिरको कुकुर' खण्डकाव्य (२०४६)

(ख) 'भाव सङ्केत' प्रथम भाग (२०५१)

(ग) 'डाँफेका प्वाखहरू' गीतिकवितासङ्ग्रह (२०५२)

उनी यस क्षेत्रको कविता विधामा कलम चलाउने व्यक्तिका रूपमा उल्लिखित रहेका छन् ।

३७. मदन सापकोटा (?)

सापकोटा यस क्षेत्रको कविता विधामा कलम चलाउने व्यक्ति हुन् । उनको 'घायल जिन्दगी' कवितासङ्ग्रह प्रकाशित छ ।

३८. केदार पौडेल (?)

केदार पौडेल यस क्षेत्रको कविता विधामा कलम चलाउने व्यक्ति हुन् । उनको 'बुद्धपुकार' कवितासङ्ग्रह प्रकाशित रहेको छ ।

३९. भेषराज रिजाल (?)

रिजाल यस क्षेत्रको कविता विधामा कलम चलाउने व्यक्ति हुन् । उनको 'बालुवाको मुठी' कवितासङ्ग्रह प्रकाशित रहेको छ ।

४०. श्रीकृष्ण भुसाल (?)

भुसालको जन्म उल्लेखित भएको भेट्टिँदैन । उनका प्रकाशित कृतिहरू 'नवीनमुना' खण्डकाव्य ?, 'हाम्रा कवि र कविका कथाहरू' (कथा) (२०५९) र 'नमुना' उपन्यास (२०६०) हुन् । उनी यस क्षेत्रको कविता, कथा र उपन्यासमा कलम चलाउने व्यक्ति रहेका छन् ।

४१. विष्णु आदीप्त (?)

विष्णु अदीप्तको जन्म उल्लेख भएको पाइँदैन । उनको एउटा मात्र कथासङ्ग्रह 'बालकथा' प्रकाशित छ ।

४२. बाबुराम लामिछाने (?)

लामिछानेको जन्म उल्लेख भएको पाइँदैन । उनको एउटा कवितासङ्ग्रह 'प्रतिद्वन्द्वीको खोजी' प्रकाशित रहेको छ ।

४३. शङ्कर लामिछाने (?)

लामिछानेको जन्म उल्लिखित भएको पाइँदैन । उनको एउटा कृति प्रकाशन छ । लामिछानेले 'प्रेम कथा' लघुउपन्यास प्रकाशन गरेर आख्यान क्षेत्रमा कलम चलाएको पाइन्छ ।

४४. बाबुराम गिरी (?)

गिरीको जन्म उल्लिखित भएको पाइँदैन । उनका दुईवटा कृतिहरू 'अन्धो प्रेम' उपन्यास (२०५४) र 'एक रात' उपन्यास (२०५५) प्रकाशन भएका छन् । उनी यस क्षेत्रको आख्यान विधामा कलम चलाउने व्यक्तित्वका रूपमा रहेका छन् ।

४५. भलक गुरुङ (?)

भलक गुरुङको जन्म उल्लिखित भएको भेटिँदैन । उनको 'कुहिरोभित्र' लघु कथा प्रकाशित रहेको छ ।

२.६.३ पर्वत जिल्लाका साहित्यकारको विधागत योगदान

पर्वत जिल्लाका साहित्यकारको विधागत योगदान यस क्षेत्रमा साहित्यका कविता, कथा, उपन्यास, नाटक र निबन्ध विधामा कलम चलाउने साहित्यकारहरू रहेका छन् । विधागत आधारमा विशेष योगदान पुऱ्याउने साहित्यकारहरूको चिनारी यस सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.६.३.१ कविता विधा

पर्वत जिल्लामा गरिएको साहित्यिक खोज र अनुसन्धान अनुसार कविता विधाबाट यस जिल्लाको लेखन परम्परा विकसित भएको पाइन्छ । यस क्षेत्रको कविता लेखनको परम्परा नेपाली साहित्यको आधुनिककालसँग जोडिएको छ । नेपाली कविताको आधुनिककालको समय निर्धारणका सम्बन्धमा मतमतान्तरहरू हुँदै आएपनि, वि.सं. (१९७५) देखि समय निर्धारण उल्लेख भएको पाइन्छ ।^{२३} नेपाली कविताको आधुनिककाल शारदा पत्रिकाको प्रकाशनसँगै यस जिल्लाको कविता परम्परा सुरु भएको उल्लेख हुन्छ ।

पर्वत जिल्लामा गरिएको साहित्यिक खोजअनुसार, कविता विधाले साहित्यको पहिलो विधाको रूपमा स्थान निर्धारण गरेको हो । यस क्षेत्रको कविता परम्परामा गोमा उपाध्यायले 'जलन' शीर्षकको फुटकर कविता प्रकाशन गरेर यस क्षेत्रको कविता परम्परामा लेखन कार्य सुरु गरेकी हुन् । उनी स्वच्छन्दतावादी कविता परम्परामा कलम चलाउने व्यक्तित्वका रूपमा

^{२३} वासुदेव त्रिपाठी र अन्य, नेपाली कविता भाग ४, (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६०), पृ. १६ ।

चिनिन्छन् ।^{२४} उनको जलन कवितासङ्ग्रह (२०३७) प्रकाशित छ । यसपछि अन्य कविहरूले कविता, खण्डकाव्य र महाकाव्य प्रकाशन गर्दै आइरहेका छन् ।

गोमा उपाध्यायबाट सुरु भएको कविता परम्परालाई निरन्तरता दिने भवानीशङ्कर उपाध्याय देखिन्छन् । उनले वि.सं. २०१२ साल 'अथसत मनोज्ञरी कवितावली' धर्मसम्बन्धी कवितासङ्ग्रह प्रकाशन गरेर यस क्षेत्रको कविता परम्परालाई विस्तार गरेका छन् ।

वि.सं. (२०२०) सालमा 'नारायणप्रसाद उपाध्याय' पूर्वीय परम्परामा कविता सिर्जना गर्ने कविका रूपमा चिनिन्छन् । उनको 'गिरिवरधारण' खण्डकाव्य र 'त्रिजन्मा' महाकाव्य (२०५०) प्रकाशित छन् ।

यस क्षेत्रको कविता परम्परामा कविता प्रकाशन गर्ने टीकाराम उपाध्यायका कल्पनासङ्ग्रह भाग १, भाग २, भाग ३, प्रकाशित छन् ।^{२५}

वि.सं. २०२३ सालमा दण्डपाणि शर्माको 'टुसा' कवितासङ्ग्रह प्रकाशन हुन्छ । यो कवितासङ्ग्रह लोकलयको प्रयोग गरेर लेखिएको कविता हो ।

यस क्षेत्रको कविता परम्परामा नयाँ किसिमको मान्यता अवलम्बन गरेर उपस्थित हुने शान्तिनारायण श्रेष्ठ उल्लेख्य छन् । उनी यस क्षेत्रमा 'शोकाव्य' प्रकाशित गर्ने व्यक्तित्व हुन् । उनका 'गुप्तेश्वर' खण्डकाव्य (२०२७), शोककाव्य (२०६०) ताड्कासङ्ग्रह (२०६२) प्रकाशित छन् ।

यस क्षेत्रको कविता परम्परामा नयाँ किसिमको कविता परम्परा लिएर 'श्यामानन्द पौडेल' देखापर्छन् । उनी यस क्षेत्रमा 'लहरीकाव्य' सुरु गर्ने व्यक्ति हुन् । उनको वि.सं. (२०२९) सालमा 'लहरीकाव्य' प्रकाशित भएको छ ।

वि.सं. २०३७ दयाराम रिजाल देखापर्छन् । उनको 'धौलागिरिको कोपिलो' (२०३७) प्रकाशित छ । उनी पूर्वीय कविता परम्परामा कविता सिर्जना गर्ने व्यक्ति हुन् ।

वि.सं. (२०३८) सालमा 'अविनाश श्रेष्ठ' यस क्षेत्रको कविता परम्परामा देखा पर्छन् । उनका 'समवेदना ओ समवेदना' (२०३९) 'परेवा सेता काला' (२०४१), 'अनुभूति यात्रामा' कवितासङ्ग्रह (२०४१), प्रकाशित छन् । उनी क्लिष्ट खालका विम्ब र प्रतीकको प्रयोग गर्ने कविका रूपमा चिनिन्छन् ।^{२६}

वि.सं. (२०४१) सालमा ज्योतिष विधाको प्रभावलाई लिएर कविता सिर्जना गर्ने बलराम उपाध्याय देखा पर्छन् । उनका 'स्वयम् ज्योतिषी' खण्डकाव्य (२०४१), 'सिद्धार्थ खण्डकाव्य' (२०४३), 'किसान' खण्डकाव्य प्रकाशित छन् ।

^{२४} प्रेम छोटा, धवलागिरिका कवि र कविता (पोखरा : अमृतप्रसाद शेरचन, २०५५), पृ. २७ ।

^{२५} प्रेम छोटा, धवलागिरिको वाङ्मय सूची, पूर्ववत्, पृ. ३३ ।

^{२६} सुभन्तनाथ सुवेदी, नेपाली साहित्यमा पर्वत जिल्लाको योगदान, (अप्रकाशित शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर, २०५६), पृ. ५२ ।

यस क्षेत्रको कविता परम्परामा समसामयिक यथार्थलाई प्रस्तुत गरेर कविता सिर्जना गर्ने 'इन्द्रकुमार विकल्प' देखा पर्छन् । उनका सम्भनाका डोबहरू (२०४४), 'मनका खुशीहरू' (२०५२) प्रकाशित छन् ।

(२०५४) सालमा धर्मसम्बन्धी कवितासङ्ग्रह प्रकाशन गर्ने नारायणप्रसाद पौडेल उल्लेख्य छन् । उनका 'श्रद्धाञ्जलि' शोककाव्य, सर्वफलप्रद सर्वोत्तम सरल धर्म (२०६०) प्रकाशन छन् ।

'मुरलीधर शर्मा'का श्रद्धाञ्जलि शोककाव्य, मातृस्मृति शोककाव्य प्रकाशन छन् ।

२०५७ सालमा 'पूर्णबहादुर कार्कीको' 'बालुवाको मुठी' कवितासङ्ग्रह प्रकाशन भएको पाइन्छ ।

यसैगरी, ख्यामानाथ पौडेलको 'आमा' शोककाव्य प्रकाशित छ ।

यस क्षेत्रको कविता परम्परामा सदानन्द अभागीका 'आफ्नै व्यथा' कवितासङ्ग्रह 'बुढो जवानी' कवितासङ्ग्रह 'तीन युग एक कथा महाकाव्य' प्रकाशित छन् ।

कृष्णदेवी शर्माका 'सुनाखरी र लाली गुराँसको देश' कवितासङ्ग्रह (२०५८) 'नारायणहिटी काण्ड' (२०५९) प्रकाशन छन् ।

यस क्षेत्रको कविता परम्परामा भारतबाट पनि योगदान भएको देखिन्छ ।^{२७} भारतबाट प्रेमसिंह सुवेदीको 'तीजको मैदानमा बहिनीको आँसु' (१९५५) 'सोह मिनेट' कवितासङ्ग्रह प्रकाशन छन् ।

समसामयिक समयमा कृष्णदेवी जिज्ञासुका 'नारीको आह्वान' थानेश्वर गौडेलको 'गरिवको व्यथा' (२०५९), मञ्जु गुरुङको कवितासङ्ग्रह 'हृदयका अक्षरहरू' बाबुराम लामिछानेका 'प्रतिद्वन्द्वीको खोजी', मदन सापकोटाका 'घायल जिन्दगी' केदारनाथ पौडेलको 'बुद्धपुकार' प्रकाशन छन् ।

वि.सं. (१९९४) फुटकर कविताबाट सुरु भएको यस क्षेत्रको कविता परम्परा शोककाव्य, लहरीकाव्य, धर्मसम्बन्धी काव्य, नीतिकाव्य, ज्योतिषकाव्य प्रकाशन भएका छन् । नारायणप्रसाद उपाध्याय र सदानन्द अभागीले महाकाव्यसम्मको यात्रा तय गरिसकेका छन् । यस क्षेत्रको कविता परम्परामा निरन्तरता दिइरहने गोमा उपाध्याय, नारायणप्रसाद उपाध्याय, सदानन्द अभागी, अविनाश श्रेष्ठ, कृष्णकुमारी शर्मा, दयाराम रिजाल उल्लेख्य छन् ।

यस क्षेत्रको कविता परम्परामा दुई वटा महाकाव्य प्रकाशन हुनु कविता विधामा उल्लेखनीय कार्य देखिन्छ । कविता विधाका क्षेत्रमा फुटकर कविता, गीत, गजल, भजन, सवाई, मुक्तक, हाइकु, खण्डकाव्य र महाकाव्य लेखन यस क्षेत्रको योगदान हो ।

२.६.३.२ कथा विधा

नेपाली साहित्य परम्परामा आख्यान विधा अन्तर्गत कथा र उपन्यासलाई एउटै विधाका रूपमा अध्ययन गर्दै आएपनि स्वरूपगत विशेषताले भिन्न पहिचानका देखा पर्छन् । पर्वत

^{२७} प्रेम छोटा (२०६०), पूर्ववत्, पृ. ३० ।

जिल्लाको साहित्य परम्परामा पनि भिन्न पहिचानका कारण छुट्टै वर्गमा राखेर अध्ययन गरिँदै आएको छ ।

पर्वत जिल्लाको साहित्य परम्परामा कवितापछि कथा विधाले स्थाननिर्धारण गरेको छ । यस क्षेत्रको कथा परम्परामा प्रथम कलम चलाउने कृष्णबम मल्ल हुन् । उनले आधुनिक कथा परम्परामा सामाजिक यथार्थलाई विषयवस्तु बनाएर कथाहरूको प्रकाशन गरेको पाइन्छ । उनले शारदा (१९९६) मा 'बच्ची' शीर्षकको कथा छपाएर कथा परम्परामा देखापरेका हुन् ।^{२८} उनका गुरुजीको मलामी (२००९), देवता (२०१८), श्री ५ रामशाहको न्याय (२०४१), प्रकाशित छन् ।

मोहनबहादुर मल्ल यस क्षेत्रको उपन्यासपरम्परामा कलम चलाउने पहिलो व्यक्ति हुन् तर उनको प्रभाव कथा परम्परामा पनि देखिन्छ । तीन कक्षासम्म अध्ययन गरेका मल्ल नेपाली समाजका विविध पक्षमा कलम चलाउने व्यक्ति हुन् । उनले वि.सं. २००९ मा 'त्रिफला' कथासङ्ग्रह प्रकाशन गरेका छन् । उनले 'पर्वत माला' (२०२२)मा 'लाहुरे' शीर्षकको सामाजिक ऐतिहासिक कथा प्रकाशन गरेका छन् । त्यसर्थ उनको प्रभाव कथामा पनि देखिन्छ ।

यस क्षेत्रको कथा परम्परामा कलम चलाउने अविनाश श्रेष्ठ उल्लेख्य छन् । उनी यस क्षेत्रको कविता परम्परामा कलम चलाउने व्यक्तिका रूपमा उल्लेख भएपनि, उनले 'गरिमा' (२०४२) मा 'ललिता बाहिर रात परेको छ' कथा प्रकाशित छ । उनका कथामा समसामयिक जीवनका यथार्थ पक्षको उद्घाटन गरिएको पाइन्छ ।^{२९} विम्ब र प्रतीकको प्रयोग गरेर कथा लेख्नु उनको निजी पहिचान हो ।

यस क्षेत्रको कथा परम्परामा कलम चलाउने 'साधना पन्त' उल्लेख्य छन् । उनले पहिलो कथा 'सेवा' पत्रिकामा छपाएर साहित्यिक यात्रा तय गरेकी हुन् । उनका दुईवटा कथासंग्रह प्रकाशित छन् । 'रगतका दुईरङ्ग' (२०५३) र 'अतृप्त आकाश' (२०६२), कथाहरू सामाजिक यथार्थवादी संरचनामा नारी मनका कुण्डालाई विषय बनाएर लेखिएका छन् ।

यस क्षेत्रको कथा परम्परामा अन्य कथाकारहरूले पनि कलम चलाउँदै आएका छन् । कृष्णकुमारी शर्माका घरभेटी भाउजू (२०५९), इन्द्रकुमार विकल्पको 'सर्वदलीय घर' लघुकथा (२०६०), पूर्णवहादुर कार्कीका 'भोका बिरालाहरू' कथासङ्ग्रह (२०५६), श्रीकृष्ण भुसालका 'हाम्रा कवि र कविका कथाहरू' (२०५९), शङ्कर लामिछानेको 'प्रेम कथा' विष्णु अदिप्तका बालकथाहरू, भलक गुरुङको 'कुँहिरोभित्र' (लघुकथा) प्रकाशित छन् ।^{३०}

वि.सं. (१९९६) बाट सुरु भएको यस क्षेत्रको कथा परम्परा वर्तमानसम्म आइपुग्दा नयाँ नयाँ मान्यताहरूका बीचमा विकसित भएको देखिन्छ । सामाजिक यथार्थवादी मान्यताबाट सुरु भएको कथा वर्तमानसम्म आइपुग्दा बालकथा, लघुकथा, अकथा, नारीवादी कथा, विसंरचनावादी कथा, आदिमा विस्तार भएको छ ।

^{२८} प्रेम छोटा (२०५०), पूर्ववत्, पृ. १९ भूमिका ।

^{२९} अविनाश श्रेष्ठ, "ललिता बाहिर रात परेको छ", गरिमा, (वर्ष ३, अङ्क १०, २०४२), पृ. १ ।

^{३०} प्रेम छोटा (२०६०), पूर्ववत्, पृ. ३९ ।

२.६.३.३ उपन्यास विधा

यस क्षेत्रको साहित्य परम्परामा कथापछि उपन्यास विधा प्रकाशन हुन्छ। मोहनबहादुर मल्लले यस क्षेत्रको साहित्य परम्परामा उपन्यास र नाटक विधाको लेखन वि.सं. (२००८) मा नै सुरु गरेका छन् । मोहनबहादुर मल्लको 'उजेली छामा' (२००८) को प्रकाशनपछि यस क्षेत्रमा उपन्यास परम्परा सुरु भएको देखिन्छ ।^{३१} मल्ल यस क्षेत्रको साहित्य परम्परामा नाटक, इतिहास, कथा, उपन्यास, निबन्ध आदि क्षेत्रमा कलम चलाउने व्यक्ति हुन् । यस क्षेत्रको साहित्यिक परम्परामा ७ वटा उपन्यास प्रकाशन गरिसकेकाले उनको बढी प्रभाव उपन्यासमा नै देखिन्छ ।^{३२}

मल्ल यस क्षेत्रको उपन्यास, नाटक र निबन्ध प्रकाशन गर्ने पहिलो व्यक्तिका रूपमा उल्लिखित छन् ।

यस क्षेत्रको उपन्यास लेखनमा मल्लपछि चन्द्रप्रकाश मल्ल देखिन्छन् । उनले वि.सं. (२०३३) सालमा 'उपयुक्त कठिनाई' (२०३३) प्रकाशन गरेर उपन्यास परम्परामा देखापरेका हुन् । यस क्षेत्रको उपन्यासमा कलम चलाउने इन्द्रकुमार विकल्पको 'दुई आत्माको मिलन' (२०५६), गोविन्द नेपालीको 'सन्ध्या कुनै क्षण' (२०५०), बाबुराम गिरिको 'अन्धो प्रेम' (२०५४), श्रीकृष्ण भुसालका 'नमुना' उपन्यास (२०६०), शङ्कर लामिछानेका 'प्रेम कथा' लघु उपन्यास प्रकाशित छन् । सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुवै आधारमा उपन्यास विधामा पर्वत जिल्लाको योगदान रहेको पाइन्छ ।

२.६.३.४ नाटक विधा

पर्वत जिल्लाको साहित्य परम्परामा आख्यानपछि नाटक विधाले स्थान निर्धारण गरेको छ । मोहनबहादुर मल्लबाट नै यस क्षेत्रको नाट्यलेखनको आरम्भ भएको उल्लेख पाइन्छ । नाटक विधा यस क्षेत्रको नाट्यपरम्परामा रङ्गमञ्चीय विशिष्टताका कारण अन्य विधाभन्दा भिन्न पहिचानको छ । यस क्षेत्रको नाटक विधा लोकनृत्य, लोकनाटक, लाखे नाच आदिबाट विकसित देखिन्छ । यस क्षेत्रको नाटक विधाले यस क्षेत्रको नाट्यपरम्परा अनुसार प्रभाव पाउँदै आएको छ । पर्वत जिल्ला विविध जाति र जनजाति बसोबास भएको जिल्ला भएकाले त्यहीको संस्कार अनुसार विकसित भएको देखिन्छ ।

यस क्षेत्रको देवीस्थान गा.वि.स का नेवारहरू तीजको अष्टमीका दिन लाखेनाचको माध्यमबाट यसरी रमाइँलो व्यक्त गर्छन् ।^{३३}

“नाँच न नाँच, हे लाखे दाजु, डम्फूको तालैमा

दर-खाने दिनमा आउनु है लाखे खीर दिउँला थालैमा ।”

यस क्षेत्रका नेवारहरू नाचका माध्यमबाट परम्परालाई बचाइरहेका छन् ।

^{३१} इन्द्रकुमार विकल्प, स्व. मोहनबहादुर मल्लको संक्षिप्त जीवनी, (कुशमा : पर्वत, २०५५), पृ. १ ।

^{३२} प्रेम छोटा (२०६०), पूर्ववत्, पृ. ३२ ।

^{३३} प्रत्यक्षदर्शीले देवीस्थान गा.वि.स.मा गरेको अवलोकनका आधारमा ।

यस क्षेत्रको नाट्य विधामा प्रथम कलम चलाउने मोहनबहादुर मल्ल हुन् । उनले (२००८) मा प्रकाशन गरेको पद्य नाटक 'पागल दुनियाँ' यस क्षेत्रको प्रथम नाटकका रूपमा देखापर्छ ।^{३४}

यस क्षेत्रको नाट्यपरम्परामा कलम चलाउने नारायणप्रसाद उपाध्याय हुन् । उनको संस्कृत नाटक 'वामनावतारम' प्रकाशित हुन्छ । यो नाटक संस्कृत नाट्यमान्यता अनुसार लेखिएको नाटकका रूपमा उल्लिखित छ ।

यस क्षेत्रको नाट्यपरम्परामा कलम चलाउने कालीभक्त पन्त हुन् । उनको 'शुभवध' नाटक (२०५०) यस क्षेत्रको नाट्यपरम्परामा पूर्वीय नाट्य मान्यतामा लेखिएको नाटक हो ।

यस क्षेत्रको नाट्यविधामा कलम चलाउने अविनाश श्रेष्ठ देखिन्छन् । उनको नाटकसङ्ग्रह 'अस्वत्थामा हतोहत' (२०५०), सामाजिक विसङ्गतका विरुद्धमा लेखिएको नाटक हो ।

यस क्षेत्रको नाट्यपरम्परामा बलराम उपाध्यायको 'पर्दाभित्रको जिन्दगी' (२०४३), बाबुराम शीलको 'बिदाइ नाटक' (२०५९) यस क्षेत्रका प्रकाशित नाटकहरू हुन् । नाटकका क्षेत्रमा पनि पर्वत जिल्लाको योगदान उल्लेख्य छ ।

२.६.३.५ निबन्ध विधा

पर्वत जिल्लाको साहित्य परम्परामा नाटकपछि निबन्ध विधाले स्थाननिर्धारण गरेको देखिन्छ । यस क्षेत्रको निबन्ध परम्परामा प्रथम कलम चलाउने व्यक्ति मोहनबहादुर मल्ल हुन् । उनले यस क्षेत्रको निबन्ध परम्परामा 'स्वदेश परिचय' (२०१०) प्रकाशन गरेर यस क्षेत्रको निबन्ध लेखन परम्परा सुरु गरेका हुन् ।^{३५}

यस क्षेत्रको निबन्ध परम्परामा कलम चलाउने गोमा उपाध्याय हुन् । उनको कार्यशील महिलाको भूमिका (२०४३) निबन्ध परम्परामा दोस्रो निबन्धसङ्ग्रह हो ।^{३६}

यस क्षेत्रको निबन्ध परम्परामा कलम चलाउने हीरामणि शर्मा पौड्याल हुन् । उनको 'हास्य व्यङ्ग्य निबन्ध' (सहसम्पादन) प्रकाशित छ ।

यस क्षेत्रको निबन्धमा कलम चलाउने षडानन्द उल्लेख्य छन् । यो निबन्ध समसामयिक परम्परामा लेखिएको निबन्धका रूपमा उल्लेख्य छ ।

वि.सं. (२०१०) बाट सुरु भएको यस क्षेत्रको निबन्ध परम्परा वर्तमानमा यात्रा, संस्मरण, नियात्रा, जीवनी आदिका रूपमा विकसित छ ।

२.७ समालोचना लेखनको आधार

पर्वत जिल्लाको साहित्यमा विविध विधाको लेखनपछि समालोचना लेखनको आधार निर्माण भएको हो । सिर्जनात्मक लेखनको अनुवर्ती भएर यस क्षेत्रमा समालोचना लेखन आरम्भ

^{३४} शिवराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. १८ ।

^{३५} शिवराज अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. ११ ।

^{३६} गार्गी शर्माबाट लिएको व्यक्तिगत विवरण अनुसार

भएको पाइन्छ । यस क्षेत्रको साहित्यपरम्परामा निबन्धपछि समालोचना लेखनको विकास भएको हो । यस क्षेत्रको समालोचना क्षेत्रमा कलम चलाउने पहिलो व्यक्ति हीरामणि शर्मा पौड्याल हुन् । यसपछि समालोचना लेखनको परम्परा नै निर्माण भएको छ ।

यस क्षेत्रमा समालोचनात्मक कृति प्रकाशन गर्नेहरू कालीभक्त पन्त, गोमा उपाध्याय, हीरामणि शर्मा, कुसुमाकर न्यौपाने, नरहरि गौतम, छयादत्त न्यौपाने, इन्द्रकुमार विकल्प, षडानन्द पौडेल, शान्तिनारायण श्रेष्ठ रहेका छन् । फुटकर रूपमा समालोचनामा सम्बद्ध समालोचकहरूमा जगन्नाथप्रसाद लम्साल, शोभाकान्त गौतम, लक्ष्मीप्रसाद शर्मा, श्रीधर न्यौपाने, राजेन्द्र पहाडी, इन्द्रमान खत्री, सूर्य के.सी., आर.के. अदित्त गिरी, सङ्गीत श्रोता, बालकृष्ण अधिकारी, अमृता रेग्मी, टेकनारायण ढकाल, छयादत्त न्यौपाने 'बगर', विष्णुप्रसाद शर्मा रहेका छन् (हेर्नु, परिच्छेद ३) ।

२.८ विविध सन्दर्भ

पर्वत जिल्लाको साहित्य विकासका लागि विविध साहित्यिक सामग्रीहरूले सहयोग पुर्याउँदै आएका छन् । यस क्षेत्रको साहित्य विकासका लागि पत्रपत्रिका, संघसंस्था आदिले साहित्यिक विकासमा उल्लेख्य योगदान दिँदै आएका छन् । यस क्षेत्रमा पत्रपत्रिका र संघसंस्था साहित्य विकासका पूर्वधारका रूपमा क्रियाशील देखिन्छन् ।

२.८.१ पत्रपत्रिका

पर्वत जिल्लाको साहित्यिक विकासका सन्दर्भमा पत्रपत्रिकाहरूको उल्लेखनीय भूमिका रहँदै आएको छ । पर्वत जिल्लामा पत्रपत्रिका प्रकाशनको आरम्भ वि.सं. (२०१८) बाट सुरु भएको पाइन्छ ।^{३७} यस क्षेत्रको पत्रपत्रिका प्रकाशन परम्परामा हस्तलिखित मासिक रूपमा प्रकाशित 'आँकुरो' नै यस जिल्लाको पहिलो पत्रिकाका रूपमा देखापर्छ । यसको प्रकाशन सदरमुकाम कुश्माबाट भएको हो । यस पत्रिकाका सम्पादक शान्तिनारायण श्रेष्ठ हुन् ।

प्रस्तुत पत्रिका एक अङ्क प्रकाशनपछि बन्द भएको उल्लेख पाइन्छ । यसपछि निम्न पत्रिकाहरू प्रकाशन हुँदै आएका छन् । ती निम्नानुसार छन् ।^{३८}

तालिका २

पत्रपत्रिकाको सूची

क्र.सं.	पत्रिकाको नाम	वर्ष	बन्द	चालु
१.	आँकुरो	२०१८	"	
२.	प्रतिभा	२०२७	"	
३.	शिक्षा कुसुम	२०३७	"	
४.	पर्वत दूत	२०४८	"	

^{३७} सुभन्तनाथ सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. ९९ ।

^{३८} पत्रकार राजेन्द्र पहाडीसँग लिएको व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

५.	पर्वत माला	२०५१		"
६.	कालीको सुसेली	२०५४		"
७.	पर्वत साहित्य सङ्गम	२०५४		"
८.	सगुन	२०५४		"
९.	धौलागिरि	२०५५		"
१०.	पर्वत विकास दर्पण	२०५५		"
११.	बाल सुसेली	२०५७		"
१२.	मोदी काली	२०५७		"
१३.	मोदी मैदान	२०५८		"
१४.	धवलागिरि स्पन्दन	२०५९		"
१५.	पर्वत पैयु आवाज	२०६१		"
१६.	पर्वत आब्लान	२०६१		"
१७.	धवलागिरि पोष्ट	२०६२		"
१८.	प्रलेस	२०६२		"
१९.	नवसिर्जना	२०६३		"

२.८.२ संघसंस्था

पर्वत जिल्लाको साहित्य विकासको सन्दर्भमा विविध संघसंस्थाहरूको भूमिका रहँदै आएको छ । पर्वत जिल्लामा संघसंस्थाको आरम्भ वि.सं. २००८ बाट सुरु भएको पाइन्छ । वि.सं. २००८ सालमा 'जनता पुस्तकालय' कुश्माको स्थापना नै पर्वत जिल्लाको संघसंस्था विकासको आरम्भ हो । यसपछि अन्य संघसंस्थाहरूले यस क्षेत्रको साहित्य विकासमा टेवा पुऱ्याउँदै आएका छन् । यस संघसंस्था परम्परामा योगदान पुऱ्याउने मोतीप्रसाद लम्साल र भोलाप्रसाद लम्सालले विविध संघसंस्थाहरूको आरम्भ गरेको पाइन्छ । यस क्षेत्रका संघसंस्थाहरूको सूची निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।^{३९}

तालिका ३
संघसंस्थाको सूची

क्र.सं.	संघसंस्थाको नाम	वर्ष	स्थान
१.	जनता पुस्तकालय	२००८	शिवालय
२.	मोती पुस्तकालय	२०१६	खानीगाउँ

^{३९} जगन्नाथप्रसाद लम्साल, 'श्री मोती पुस्तकालय फलेवास २०१६' भिल्का (बाग्लुङ : अङ्क ३, २०५५), पृ. २९ ।

३.	एकता साहित्य सदन	२०५४	मुडिकुवा
४.	एकता साहित्य सदन	२०५५	खुर्कोट
५.	पर्वत जेसिस	२०५५	शिवालय
६.	प्रगतिशील सांस्कृतिक संगठन	२०५९	शिवालय
७.	पर्वत एफ यम	२०६५	खानीगाउँ
८.	हेल्पिङ्ग ह्याण्ड	२०६०	खानीगाउँ
९.	दिदी बहिनी यफ.यम	२०६६	शिवालय

२.९ निष्कर्ष

पर्वत जिल्लाको भौगोलिक अवस्थितिभित्र सामाजिक सन्दर्भ र भाषिक पक्षले प्रभाव पार्दै आएका छन् । पर्वत जिल्लामा साहित्य लेखनको पृष्ठभूमि लोकसाहित्य, अभिलेख र हस्तलिखित सामग्री हुँदै विकसित भएको हो । यस क्षेत्रमा साहित्य लेखनको आरम्भ कविता विधाबाट सुरु भएको पाइन्छ । यस क्षेत्रको कविता लेखनमा मुक्तक, गजल, खण्डकाव्य र महाकाव्य आदि प्रकाशन भएका छन् ।

यस क्षेत्रको साहित्य लेखनमा कवितापछि कथा, उपन्यास, नाटक, निबन्ध, आदिको लेखनपरम्परा सुरु भएको छ । यस क्षेत्रको समालोचना विधा साहित्यको पछिल्लो विधाका रूपमा विकसित भएको छ । यस क्षेत्रको साहित्य लेखनमा पत्रपत्रिका, संघसंस्था आदिको योगदान उल्लेख्य रहँदै आएको छ । यस क्षेत्रमा गरिएका साहित्यिक प्रयासहरू नै साहित्य विकासका पूर्वधारका रूपमा उल्लेखनीय रहेका छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

पर्वत जिल्लाका समालोचकहरूको सर्वेक्षण

३.१ विषय प्रवेश

पर्वत जिल्लाको साहित्य परम्परामा सिर्जनात्मक साहित्यको विकास भएपछि समालोचना विधाको जन्म भएको हो । समालोचना सिर्जनात्मक लेखनभन्दा भिन्न लेखनमा आधारित हुन्छ । समालोचनालाई तार्किक अभिव्यक्ति विषयको वस्तुनिष्ठता र सैद्धान्तिक मान्यतासहित विश्लेषण गरिन्छ । समालोचनामा सिर्जनामा के लेखेको छ र कसरी लेखेको छ ? भन्ने विषयको अध्ययन हुन्छ । कृतिको बाह्य र आन्तरिक विषयवस्तुको अध्ययन समालोचनामा हुन्छ ।

यस परिच्छेदमा समालोचना विधाको चिनारीसहित पर्वत जिल्लामा समालोचना लेखन परम्पराको सर्वेक्षण गरिएको छ ।

३.२ समालोचनाको चिनारी

सिर्जनात्मक साहित्यका अन्य विधापश्चात् समालोचना विधाको जन्म भएको हो । समालोचना सिर्जनात्मक साहित्यको अनुवर्ती हुन्छ र त्यसको पारख गर्ने कसीका रूपमा देखापर्छ । सिर्जनात्मक साहित्यको व्याख्या, विवेचना गरेर कृतिलाई बोधगम्य र आस्वाद्य बनाउनका साथै कृति र कृतिकारको मूल्याङ्कन समेत समालोचनाले गर्दछ ।^१ समालोचनामा कृतिको सैद्धान्तिक निरूपण र मूल्यान्वेषण गरिन्छ । यसमा कल्पनाको भन्दा न्यायको भावुकताको भन्दा तर्कको, हृदयको भन्दा मस्तिष्कको महत्त्व बढी हुन्छ ।^२

‘समालोचना’ ‘आलोचना’ र ‘समीक्षा’ लगभग एउटै अर्थका शब्द हुन् । ‘लोच’ धातुमा ‘आ’उपसर्ग र ल्युट (अन) प्रत्यय लागेपछि स्त्रीलिङ्गमा ‘टाप्’ (आ) प्रत्यय जोडिँदा आलोचना र त्यसमा ‘सम्’ उपसर्ग थपिँदा समालोचना शब्द बन्छ । संस्कृत व्युत्पत्ति अनुसार आलोचनाको अर्थ ‘आ समन्तात् लोचनम्’ अवलोकनम् शब्दभित्र नै सन्तुलित एवं नियन्त्रित रूपमा साहित्यिक कृतिलाई हेर्नु जाँच्नु अर्थ निहित भएको पाइन्छ ।^३ संस्कृत साहित्यमा समालोचनाको अर्थ आलोचनशास्त्रसँग सम्बन्धित देखिन्छ । संस्कृत साहित्यमा कारयिता र भावयिता प्रतिभाको दुई रूप छुट्टाइएको छ । काव्यकृतिको सार्थकता सिर्जनामा सीमित नभएर आस्वादन क्रियामा प्रसारित हुनमा छ । समालोचना आस्वादन प्रक्रिया अन्तर्गत भावयिता प्रतिभासित सम्बन्धित विधा हो ।^४ पूर्वीय साहित्यमा राजशेखरले आफ्नो ‘काव्य मीमांसामा’ प्रतिभालाई कारयत्री र भावयत्री प्रतिभा गरी विभाजन गरेका छन् ।^५ सृजना कारयत्री प्रतिभाको उपज हो भने समालोचना भावयत्री प्रतिभाको उपज मानेका छन् ।^६

^१ घनश्याम कँडेल (सम्पा.), नेपाली समालोचना (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५५), पृ. क ।

^२ कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (सम्पा.), साभा समालोचना (पाँचौँ सं.) (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५८), पृ. २ ।

^३ घनश्याम कँडेल, पूर्ववत् ।

^४ कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ४ ।

^५ बाबुराम अधिकारी, समालोचना सिद्धान्त र नेपाली समालोचना (काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन, २०६१), पृ. ६ ।

^६ ऐजन ।

नेपाली साहित्यमा 'समालोचना' शब्दको प्रयोग अङ्ग्रेजी साहित्यमा 'क्रिटिसिजम'को समानार्थीका रूपमा गरिन्छ । क्रिटिसिजमको अर्थ निर्णय भन्ने हुन्छ । 'क्रिटिसिजम'वा 'एप्रिसिएसन' भन्नाले प्रचलनअनुसार कृतिबारे प्रशंसात्मक अभिव्यक्ति त्यसका गुण पक्षको बढी चर्चा, त्यसमा निहित सौन्दर्यको उद्घाटन र आस्वादनजस्ता कुरा बुझिन्छ ।^९ 'रिभ्यु' पुस्तक समीक्षा वा कुनै कृतिबारे परिचयात्मक टिप्पणीका अर्थमा प्रयोग हुने गरेको छ । संस्कृत र अङ्ग्रेजी साहित्यका सम्बन्धमा विविध विद्वान्हरूले आफ्ना अभिमत व्यक्त गर्दै आएका छन् । नेपाली बृहद् शब्दकोशमा समालोचनाको परिभाषा यसरी व्यक्त गरेको पाइन्छ ।

“कुनै साहित्यकारका विशेषता वा साहित्यिक कृतिका गुणदोषको वस्तुगत विवेचन गर्ने काम र कुनै ग्रन्थ, रचना, स्रष्टा आदिको सम्यक रूपमा विवेचना गरिएको रचना पनि समालोचना हो ।”

माथिको परिभाषाबाट समालोचनाले कृतिको बाह्य र आन्तरिक विषयवस्तुको सम्बन्धमा अध्ययन गर्दछ भन्ने देखिन्छ ।

नेपाली समालोचनामा पूर्वीय र पाश्चात्य सैद्धान्तिक पद्धतिलाई स्वीकार गर्दै निम्नानुसार वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ ।

- (क) सैद्धान्तिक समालोचना
- (ख) प्रभावपरक समालोचना
- (ग) प्रगतिवादी समालोचना
- (घ) ऐतिहासिक समालोचना
- (ङ) जीवनीपरक समालोचना
- (च) मनोवैज्ञानिक समालोचना
- (छ) तुलनात्मक समालोचना
- (ज) व्याख्यात्मक समालोचना
- (झ) भाषापरक समालोचना
- (ञ) शोधविषयक समालोचना

यस सन्दर्भमा यी पद्धतिको चिनारी पनि उपयुक्त मानिएको छ ।

३.२.१ सैद्धान्तिक समालोचना

सैद्धान्तिक समालोचना पूर्वीय (संस्कृत) एवं पश्चिमी (अङ्ग्रेजी) साहित्य जगतमा देखापरेको समालोचना विधि हो । पूर्वीय र पाश्चात्य समालोचना प्रवृत्तिलाई समान रूपमा अग्रसर गराएर समालोचना गर्ने समालोचक हुन्, यदुनाथ खनाल ।^{१०} उनको प्रथम समालोचनाको कृति 'समालोचनाको सिद्धान्त' (२००३) उल्लेख्य छ । खनाल सैद्धान्तिक रूपमा समालोचना गर्ने समालोचक हुन तापनि 'सूक्तिसिन्धु'को प्रकाशनले बौद्धिक समालोचकका रूपमा पनि स्थापित

^९ घनश्याम कँडेल, पूर्ववत्, पृ. ख ।

^{१०} नरेशचन्द्र खाती, अध्ययन : नेपाली समालोचना, (दार्जिलिङ : अनिता खाती, इन्दिरा पल्ली इ.सं. २००७), पृ. १९ ।

छन् ।^१ उनको 'साहित्यिक चर्चा' (२०३४) ले पनि सैद्धान्तिक परम्परालाई नै अवलम्बन गरेको छ । सैद्धान्तिक परम्परामा समालोचना लेख्ने समालोचकहरू अभि सुवेदी र वासुदेव त्रिपाठी उल्लेखनीय देखिन्छन् । सैद्धान्तिक समालोचना लेखनको परम्परा विकसित भएको छ ।

३.२.२ प्रभावपरक समालोचना

व्यक्ति अभिरुचि र कृतिको अध्ययनबाट आफूमा परेको प्रभावको केन्द्रीयतामा गरिने समालोचनालाई प्रभावपरक समालोचना भनिन्छ । रविलाल अधिकारीका शब्दमा कुनै साहित्यकार वा उसका कृति वा कृतिको प्रशंसा गर्दै कलम चलाउँदा प्रभाववादी समालोचना बन्छ । यसलाई प्रभाववादी समालोचना वा प्रभावव्यञ्जक समालोचना पनि भनिन्छ । यो समालोचना लेख्न तीव्र संवेदनशीलता, चिन्तनको गतिशीलता, भावानुभूति कल्पनाशक्ति आदि अपेक्षित गुणहरू हुनुपर्दछ ।^{१०} समालोचनामा नराम्रो प्रभाव परेर गरिने समालोचनालाई आलोचनामा यथार्थवादी समालोचना भनिन्छ । यसर्थ प्रभाववादी समालोचना भनेको प्रशंसा गरेर गरिने समालोचना हो । नेपाली समालोचनाको सुरुवात प्रभाववादी समालोचना परम्पराबाट सुरु हो ।^{११} कवि मोतीराम भट्टले 'कविभानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र' (१९४८) प्रकाशनपछि प्रभावपरक समालोचनाको सुरुवात भएको हो । प्रभावपरक समालोचकहरूको परम्परा नै निर्माण भएको छ ।

३.२.३ प्रगतिवादी समालोचना

प्रगतिवादी समालोचना उन्नाइसौं शताब्दीमा देखापरेको प्रभावकारी दृष्टिकोण हो । प्रगतिवादको मूलदर्शन मार्क्सवाद हो । मार्क्सवादबाट अनुप्राणित विचारधारा प्रगतिवाद भएकाले प्रगतिवादको सन्दर्भमा जानकारी राख्न खोज्दा मार्क्सवादी ज्ञानको अपरिहार्य स्रोत ठहरिन आउँछ ।^{१२} प्रगतिवादी साहित्य भन्नाले कला वा साहित्यलाई उद्देश्यमूलक हेर्दै जनतालाई हक र अधिकारप्रति सुसूचित गराउने हतियारका रूपमा साहित्य लेखिन्छ भन्ने, मान्यता राख्छ । मार्क्सवादी द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी समाजको आर्थिक वर्गसंघर्षका बारेमा मूल्याङ्कन गरेर समालोचना गरिने परम्परालाई प्रगतिवादी समालोचना भनिन्छ । नेपाली समालोचना परम्परामा मार्क्सवादी प्रवृत्तिलाई अवलम्बन गरेर समालोचना गर्ने हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, डी.पी. अधिकारी श्यामप्रसाद शर्मा आदि रहेका छन् ।^{१३} नेपाली समालोचना परम्परामा प्रगतिवादी समालोचनाको परम्परा नै विकास भएको छ ।

३.२.४ ऐतिहासिक समालोचना

कुनै पनि विषय वा रचनाको विश्लेषण गर्दा समवर्ती इतिहासको आधार लिएर गरिने समालोचनालाई ऐतिहासिक समालोचना भनिन्छ । 'नेपाली समालोचना परम्परा र प्रवृत्ति' समालोचनात्मक कृतिमा राजेन्द्र सुवेदीले आधुनिक नेपाली समालोचनाको दोस्रो उठानका शीर्षकमा ऐतिहासिक समालोचना प्रस्तुत गरिएका छन् ।^{१४}

^१ घनश्याम कँडेल, पूर्ववत्, पृ. १० ।

^{१०} रविलाल अधिकारी, नेपाली समालोचनाको रूपरेखा (दो.सं.) (पोखरा : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन, २०६४), पृ. ४६ ।

^{११} ऐजन ।

^{१२} रविलाल अधिकारी, प्रगतिवादी नेपाली समालोचना (पोखरा : लेकाली प्रकाशन, २०५६), पृ. २ ।

^{१३} ऐजन ।

^{१४} राजेन्द्र सुवेदी, नेपाली समालोचना परम्परा र प्रवृत्ति, (वाराणसी : भूमिका प्रकाशन, २०६१), पृ. १११ ।

आधुनिक समालोचनाको पहिलो धार- भाषा, साहित्य विषयवस्तुको शोधखोज भएको उनको मान्यता छ ।

शोधखोज र अन्वेषण परम्परालाई बाबुराम आचार्य र सूर्यविक्रम ज्ञवालीले आरम्भ गरेका छन् । ऐतिहासिक समालोचना लेखन पनि एक पद्धति भएर स्थापित भएको छ ।^{१५}

३.२.५ जीवनीमूलक

आलोच्य कृतिको स्रष्टाको जीवनवृक्षलाई मुख्य आधार बनाएर उसका रचनात्मक विशेषताहरूको परिचय गरिने समालोचना प्रणालीलाई जीवन वृत्तान्तीय समालोचना भनिन्छ ।^{१६} रचनाकार जुन देश-काल, वातावरण, राजनैतिक, आर्थिक परिवेशमा हुर्केको छ, त्यसबाट अलग रहेर उसको साहित्य सिर्जना गर्न नसकिने हुँदा साहित्यमा यसको प्रभाव परेको हुन्छ । नेपाली समालोचनामा जीवनीपरक समालोचनाको आरम्भ मोतीराम भट्टले कवि भानुभक्त आचार्यको जीवनी मात्र नभएर आंशिक चिनारी हो ।^{१७} भट्टले भानुभक्तको जीवनलाई केन्द्रमा राखी कविहरूको पहिचान पनि दिएका छन् । जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको आधारमा समालोचना गर्ने प्रवृत्तिपनि विकसित छ ।

३.२.६ मनोवैज्ञानिक समालोचना

खासगरी पाश्चात्य विचारक फ्रायड एडलर र युङका मनोवैज्ञानिक मान्यताका प्रभावबाट आरम्भ भएको समालोचनालाई मनोवैज्ञानिक समालोचना भनिन्छ । मनोवैज्ञानिक समालोचनाले स्रष्टाको अन्तः प्रवृत्तिको अध्ययन उसका रचनाका सापेक्षमा गरेको हुन्छ ।^{१८} मनोवैज्ञानिक समालोचना पद्धति नेपाली उपन्यास र कथा विधामा विकसित भएर अधि बढेको पाइन्छ ।^{१९} यस प्रवृत्तिलाई अगाडि बढाउने समालोचक 'इन्द्रबहादुर राई र विजय मल्ल हुन् । राईका 'नेपाली उपन्यासका आधारहरू' (सन् १८७४) विजयमल्लको अनुराधा मनोवैज्ञानिक पद्धतिबाट विकसित रहेका छन् ।

३.२.७ तुलनात्मक समालोचना

कुनै दुई वा दुईभन्दा बढी साहित्यिक विधाको तुलनात्मक अध्ययन गरेर तयार पारिएको समालोचनाले पाठकलाई दुई जना साहित्यकार र साहित्यिक कृतिको रसस्वादन गराउँछ । तुलनात्मक समालोचनाको सुरुवात बाबुराम आचार्यले रामायणको 'सुन्दरकाण्ड' र रघुनाथको सुन्दरकाण्डका पाठहरूलाई दाँजेर-जाँचेर तुलनात्मक पद्धतिको आरम्भ गरेका हुन् ।^{२०} उनको प्रकाशित 'तुलनात्मक सुन्दरकाण्ड' (२००२) मा दुईवटा कृतिको निरूपणबाट कृति र कृतिकारको सम्बन्धमा तुलना र प्रतितुलना सुरु गरेका छन् । 'भगीरथ मिश्र' ले तुलनात्मक समालोचना पद्धति

^{१५} ऐजन, पृ. ११२ ।

^{१६} बाबुराम अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. २७ ।

^{१७} कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ८ ।

^{१८} मैथिलीप्रसाद भारद्वाज, पाश्चात्य काव्यशास्त्र सिद्धान्त, (चण्डीगढ : हरियाणा साहित्य एकादमी, २०५१), पृ. ४३० ।

^{१९} नरेश चन्द्र खाती, पूर्ववत्, पृ. २३ ।

^{२०} राजेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. ८९ ।

न्यायिक हुनुपर्छ भन्ने सम्बन्धमा निर्णयात्मक समालोचनामा जस्तो कसैलाई काँच र कसैलाई मणि बनाउने पद्धति अँगाल्नु हुँदैन भन्ने बारे उल्लेख गरेका छन्।^{२१} नेपालीमा पनि यो पद्धति विकसित नै रहेको छ।

३.२.८ व्याख्यात्मक समालोचना

व्याख्यात्मक समालोचनाले कृतिमा निहित महत्त्व र तथ्यलाई व्यवस्थित रूपले व्याख्या गर्दछ। व्याख्यात्मक समालोचनामा आलोच्य कृतिको अध्ययनपरश्चात् भावगत र सौन्दर्यको उद्घाटनमा कृतिको व्याख्या हुन्छ। व्याख्यात्मक समालोचनाले न त, कुनै कृतिको सिद्धान्त व्यापक कठोरतामा पालना गर्दछ, औं कुनै युगको चेतनालाई महत्त्व दिन्छ, यसले कृतिमा निहित कविको दृष्टिकोणको व्याख्या गर्छ।^{२२} व्याख्यात्मक सैद्धान्तिक परम्पराको अवलम्बन गर्ने वासुदेव त्रिपाठी, कुमारबहादुर जोशी, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान उल्लेख्य छन्। नेपालीमा यो परम्परा विकसित रहेको छ।

३.२.९ भाषापरक समालोचना

यस प्रकारको समालोचना पद्धति कृतिकेन्द्रित हुन्छ। भाषापरक समालोचना प्रायोगिक पद्धतिमा लेखनको आरुढ भए पनि वस्तुवादी मूल प्रवृत्तिमा पर्ने विद्वानहरूको मत छ।^{२३} शैलीवैज्ञानिक पद्धति भाषापरक प्रवृत्तिमा पर्दछ। नेपाली समालोचना विधामा यसको प्रभाव वि.सं. २०३० को दशकपछि सुरु भएको पाइन्छ। वस्तुवादी समालोचनाका सम्बन्धमा मोहनराज शर्मा उल्लेख गर्छन्।^{२४} शैलीविज्ञानले वाच्यसंसारको विषयमा मुख टाल्छ। आन्तरिकविषयका सम्बन्धमा आफ्नो मुख खोल्छ। भाषापरक समालोचनाले कृतिलाई साहित्यको प्रकाशविन्दु मान्ने हुँदा साहित्यतर पक्षको उपेक्षा गर्दछ। यो समालोचना पद्धति पनि नेपालीमा विकसित नै छ।

प्रारम्भमा साहित्यको पछिल्लो विधाका रूपमा देखापरेको समालोचना विधा वर्तमानसम्म आइपुग्दा नयाँ-नयाँ सैद्धान्तिक मान्यताहरू अवलम्बन गरेर विकसित भएको छ।

३.२.१० शोधविषयक समालोचना

शोधपरक समालोचनालाई अनुसन्धानात्मक समालोचना भनिन्छ। आधुनिक युगमा यो पद्धति समालोचना पद्धतिकै रूपमा विकसित रहेको छ। कुनै पनि विषयलाई शुद्ध परिष्कार र निर्मल बनाउँदै अनुगमन गर्नु शोधको अर्थ हुन्छ।^{२५} यस पद्धतिद्वारा शोधगर्दा निश्चित विधि विधागत नियमको पालन गरेर विषयको निर्धारण निर्धारित विषयसँग सामग्री सङ्कलन सङ्कलित सामग्रीको आधारमा सम्बन्धित विषयलाई विश्लेषण गरी निश्चित निष्कर्षमा पुगिन्छ।

^{२१} भगीरथ मिश्र, काव्यशास्त्र (वाराणसी : विवि प्रकाशन, २०५१), पृ. ३६३।

^{२२} शोभाकान्ति थेगिम, नेपाली समालोचनाको परम्परा र मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण (वाराणसी : शौरभ प्रकाशन, १९९२), पृ. ९९।

^{२३} नरेश चन्द्र, खाती, पूर्ववत् पृ. २६।

^{२४} मोहनराज शर्मा, शैलीविज्ञान (दो.सं.) (काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०५१), पृ. १३।

^{२५} बाबुराम अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. ४२।

यो पद्धति एउटा वैज्ञानिक पद्धति हुनाले निश्चित विषयको निश्चित समयमा केन्द्रित रहेर वस्तुगत अध्ययनद्वारा अनुपलब्ध तथ्यको अन्वेषण, उपलब्ध तथ्यहरू तथा सिद्धान्तको पुनर्व्याख्यान ज्ञान क्षेत्रको सीमा विस्तार जस्ता तत्वका माध्यमले निष्कर्षमा पुगिन्छ ।^{२६} शोधविषयक समालोचना समस्यामा केन्द्रित हुन्छ । विविध सिद्धान्तका आधारमा समालोचना लेखिने हुँदा समालोचनाको क्षेत्र व्यापक रहेको छ ।

३.३ नेपाली समालोचना परम्परामा पर्वत जिल्ला

नेपाली समालोचनामा सिर्जनात्मक साहित्यको जन्म भएपछि समालोचनाको लेखनपरम्परा सुरु भएको पाइन्छ । नेपाली साहित्यमा लेखन परम्पराको आरम्भ उन्नाइसौं शताब्दीको पूर्वार्द्धतिरबाट सुरु भएको उल्लेख भएपनि समालोचना लेखनारम्भ बीसौं शताब्दीको मध्यबाट सुरु भएको उल्लेख छ । नेपाली साहित्यको जन्म भएको लगभग सवासय वर्षपछि मात्र समालोचना लेखनपरम्पराको बीज देखिन पुग्यो ।

नेपाली समालोचनाको कालनिर्धारणका सम्बन्धमा विविध मतमतान्तरहरू जेलिएका पाइन्छन् । यिनै मतमतान्तरभित्र नेपाली समालोचना छुट्टै विधाको रूपमा सम्बन्धित छ । नेपाली समालोचनाको लेखनपरम्परा कवि मोतीराम भट्टबाट सुरु भएको पाइन्छ । भट्टले कवि 'भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र' (१९४८) प्रकाशन भएपछि, नेपाली समालोचनाको लेखनारम्भ सुरु भएको उल्लेख हुन्छ । यही प्रकाशन वर्षलाई आधार मानी समालोचकहरूले कालनिर्धारण गर्दै आएका छन् । साभा समालोचनाका सम्पादक कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले **साभा समालोचना** (२०२५) मा नेपाली समालोचनाको कालनिर्धारण तीन खण्डमा राखेर अध्ययन गरेका छन् ।^{२७}

(क) प्रथम खण्ड वि.सं. १९४८ देखि १९९८ सम्म

(ख) द्वितीय खण्ड वि.सं. १९९९ देखि २००७ सम्म

(ग) तृतीय खण्ड वि.सं. २००७ देखि वर्तमानसम्म ।

३.३.१ नेपाली समालोचनाको प्रथम खण्ड (वि.सं. १९४८-१९९८ सम्म)

वि.सं. १९४८ देखि १९९८ तोकिएको सीमारेखा मोतीरामको "भानुभक्तको जीवन चरित्र"को प्रकाशन १९४८ लाई आधार विन्दु राखी क्रमबद्ध तयार पारेको हो ।^{२८} भट्टले भानुभक्तको जीवनी बारे प्रकाश पाउँदै कविका प्रतिभा र प्रकारका बारेमा पनि उल्लेख गरेका छन् ।^{२९} मोतीराम भट्टको पाँच दशकभित्र राममणि आ.दी. र सूर्यविक्रम ज्ञवालीले यस खण्डमा उल्लेख्य योगदान गरेका छन् । राममणि आ.दी.ले 'माधवी' पत्रिकामा 'कवितारीति' शीर्षकको लेख प्रकाशन गरेर छन्द भाषा, विषयबाट कवितालाई चिनाउन खोजेका छन् । यस खण्डका प्रवृत्तिलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।^{३०}

^{२६} शोभाकान्ति थेगिमा, पूर्ववत्, पृ. २५ ।

^{२७} कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ९ ।

^{२८} नरेशचन्द्र खाती, पूर्ववत्, पृ. ४ ।

^{२९} ऐजन ।

^{३०} कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, पूर्ववत्, पृ. १० ।

- (क) पुस्तकहरूको सामान्य परिचय दिनु ।
- (ख) कविहरूलाई कृति र प्रतिभाबाट परिचित गराउनु ।
- (ग) गुण दोष छुट्टाउनु ।
- (घ) व्यक्तिगत रुचि, अरूचिअनुसार राम्रो-नराम्रोको निर्णय दिनु ।

३.३.२ नेपाली समालोचनाको दोस्रो खण्ड (वि.सं. १९९९ देखि २००७ सम्म)

वि.सं. १९९९ देखि २००७ सम्मको समयावधिलाई नेपाली समालोचनाको द्वितीय खण्डका रूपमा विभाजन गरेको पाइन्छ । रामकृष्ण शर्माको 'अङ्ग्रेजी' साहित्यको प्रभाव' वि.सं. (१९९९) लाई आधार मानेर यस खण्डको वर्गीकरण गरेका छन् । यस लेखमा प्रस्तुतिको ढाँचा, पाश्चात्य तुलनात्मक निर्णय, आदिको प्रभाव पाइन्छ ।^{३१} यसपछि समालोचना परम्परामा 'टाक्सिएको नेपाली कविता' (२००१), यदुनाथ खनालको 'समालोचनाको सिद्धान्त' (२००३) ले यस खण्डको समालोचना परम्परालाई निरन्तरता दिएका छन् । यस कालका विशेषताहरू निम्नानुसार छन् ।

- (क) पूर्वीय र पाश्चात्य आधारमा तुलनात्मक अध्ययन ।
- (ख) कृति र कृतिकारको मनोवैज्ञानिक पृष्ठभूमिको अध्ययन, विश्लेषण ।
- (ग) गुण दोषको अध्ययन, कलात्मक सौन्दर्यको निर्णयात्मक निरूपण
- (घ) पूर्वीय र यथार्थवादी दृष्टिकोणको विश्लेषण र मूल्याङ्कन
- (ङ) कृतिको प्रमुखता ।^{३२}

३.३.३ नेपाली समालोचनाको तेस्रो खण्ड (२००७ देखि वर्तमानसम्म)

प्रधानले वि.सं. २००७ देखि २०२५ सम्मकै कालक्रमका रूपमा 'साभा समालोचनालाई' उल्लेख गरेका छन् । यसपछिका संस्करणहरूमा प्रधानले दशकीय प्रभावका आधारमा उल्लेख गरेको पाइन्छ । २०२५ पूर्वको परम्परामा समालोचनाका तीन प्रवृत्तिहरू रहेको उल्लेख गर्छन् ।

- (क) प्रगतिशील मार्क्सवादी समालोचना
- (ख) मनोविश्लेषण समालोचना
- (ग) व्यक्तिवादी समालोचना

तेस्रो संस्करणका भूमिकामा पूर्वपरम्परा कायम रहेको (२०३४) पछिको दशकीय समालोचनामा विगतको तुलनामा इतिहास, विधागत कृतिमा विषयगत अध्ययन, व्यक्तिपरक अध्ययनमा विकसित भएको उल्लेख गर्छन् । पाँचौँ संस्करणमा प्रगतिसम्बन्धी सक्रियता, सैद्धान्तिक विस्तार, आधुनिकता प्राज्ञिक निष्कर्ष आदिको उल्लेख गरेका छन् ।^{३३}

समालोचनाको तेस्रो खण्डमा निम्नलिखित प्रवृत्तिहरू रहेका छन् ।

^{३१} राजेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. १०२ ।

^{३२} बाबुराम अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. ६० ।

^{३३} कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, पूर्ववत्, पृ. १६ ।

- (क) विविध सैद्धान्तिक परम्परामा लेखन कार्यको सुरु हुनु ।
- (ख) पूर्वीय सैद्धान्तिक परम्पराभन्दा पाश्चात्य सैद्धान्तिक परम्परामा लेखन कार्य विकसित हुनु ।
- (ग) समालोचनामा तार्किकता, बौद्धिकता, विश्लेषणात्मकताको प्रयोग हुनु ।
- (घ) व्याकरणात्मक भाषापरक, लोकसाहित्यपरक बालसाहित्य परम्परा विकसित हुनु आदि रहेका छन् ।^{३४}

नेपाली समालोचना परम्परामा कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले गरेको समालोचनाको काल निर्धारण अनुसार यस क्षेत्रको समालोचनालेखन तेस्रो खण्ड (२००८ देखि वर्तमानसम्मको समयावधिसँग सम्बन्धित देखिन्छ ।

३.४ पर्वत जिल्लामा समालोचनाको आरम्भ

यस क्षेत्रमा सिर्जनात्मक साहित्यको जन्म भएको ४० वर्षपछि समालोचना लेखन आरम्भ हुन्छ ।^{३५} यस क्षेत्रका सिर्जनात्मक साहित्यमा भएका प्रयासहरूको उपजका रूपमा समालोचना विस्तार भएको हो । वि.सं. (१९९४) बाट आरम्भ भएको यस क्षेत्रको लेखन परम्परा वि.सं. (२०३४) बाट छुट्टै साहित्यिक विधामा रूपान्तरण हुन्छ ।

यस क्षेत्रको लेखनपरम्परामा कविता विधाले साहित्यिक विधाका रूपमा पहिलो स्थान निर्धारण गरेको छ, भने यसपछि क्रमशः कथा, उपन्यास, नाटक निबन्ध विधा छुट्टै विधाका रूपमा विकसित भएका छन् । समालोचना यस क्षेत्रको साहित्य परम्परामा पछिल्लो विधाका रूपमा रहेको छ ।

यस क्षेत्रको समालोचनामा कालीभक्त पन्तले लोकसाहित्यपरक समालोचना लेखनको आरम्भ गरेपनि, सैद्धान्तिक रूपमा समालोचनाको लेखनारम्भ गर्ने पहिलो व्यक्ति हीरामणि शर्मा पौड्याल हुन् । उनले लीलबहादुर क्षेत्रीको 'बसाइँ' उपन्यासको समीक्षाबाट समालोचना लेखनको आरम्भ गरेका हुन् । सामाजिक यथार्थवादी उपन्यास बसाइँको मूल्य निरूपण गर्ने सन्दर्भमा नेपालको आर्थिक, सामाजिक जनजीवनको यथार्थ चित्रण गरेका छन् । 'बसाइँ एक समीक्षा' हाम्रो पुरुषार्थ २०३४) नै पौड्यालको पहिलो समालोचनात्मक समीक्षाका रूपमा उल्लिखित छ ।^{३६} यस क्षेत्रमा समालोचना परम्परामा अन्य समालोचकहरूले पनि निरन्तरता दिएका छन् । हीरामणि शर्मा पौड्यालपछि गोमा उपाध्याय, कुसुमाकर न्यौपाने, नरहरि गौतम, शोभाकान्त गौतम, जगन्नाथप्रसाद लम्साल, बालकृष्ण शर्मा, बालाकृष्ण अधिकारी, अमृता रेग्मी, छयादत्त न्यौपाने आदिले यस परम्परामा निरन्तरता दिएका छन् ।

यस क्षेत्रको समालोचना सैद्धान्तिक, फुटकर र शोधविषयक पद्धतिमा आरम्भ भएको छ ।

^{३४} कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ३१ ।

^{३५} इन्द्रकुमार विकल्प (२०६४), पूर्ववत्, पृ. ३४ ।

^{३६} अम्बिकादेवी निरौला, पूर्ववत्, पृ. १६ ।

३.५ पर्वत जिल्लाका समालोचकहरूको सर्वेक्षण

पर्वत जिल्लामा समालोचनाका क्षेत्रमा कलम चलाउने समालोचकहरूको सर्वेक्षण ज्येष्ठताका आधारमा गरिएको छ ।

३.५.१ कालीभक्त पन्त (१९६४)

यस क्षेत्रको समालोचना लेखनको आरम्भ कालीभक्त पन्तबाट सुरु भएको पाइन्छ । उनको जन्म वि.सं. १९६४ साल भदौ ६ गते लिमिठाना गा.वि.स.मा भएको हो । संस्कृतको मध्यमासम्म अध्ययन गरेका पन्त, इतिहास, लोकसाहित्य, आदिको खोज अध्ययनमा संलग्न रहेको पाइन्छ । उनले यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा लोकसाहित्यको खोज अध्ययनमा तल्लीन रहेका छन् । पन्त यस क्षेत्रको लोकसाहित्यको लेखन आरम्भ गर्ने पहिलो व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् ।

‘पन्तले’ यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा ‘इतिहासविषयक’ लेखनबाट लोकसाहित्यको अध्ययन परम्परा सुरु गरेका छन् ।

३.५.२ गोमा उपाध्याय (१९८२)

पर्वत जिल्लाको समालोचना परम्परामा प्रभावपरक समालोचना पद्धतिलाई अवलम्बन गरी समालोचनाको आरम्भ गर्ने गोमा उपाध्याय हुन् । उनको जन्म वि.सं. (१९८२-२०५९) राम्जा-ठाँटी मणिचौरमा भएको हो ।^{३७} कविता विधाबाट साहित्यिक यात्रा सुरु गरेकी उपाध्याय यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा प्रभावपरक मापदण्डका आधारमा कृतिको विश्लेषण गरेकी छन् ।

उपाध्याय, यस क्षेत्रको साहित्य परम्परामा कविता, खण्डकाव्य, निबन्ध र समालोचनामा कलम चलाउने व्यक्तित्व हुन् । समालोचनामा उनको लेखनप्रभाव, प्रभाववादी परम्परामा संलग्न रहेको छ । उनको साहित्यिक फूलवारीका फूलहरू (२०३७) प्रभावपरक परम्परामा लेखिएको छ ।

३.५.३ शान्तिनारायण श्रेष्ठ (१९९६)

श्रेष्ठको जन्म वि.सं. (१९९६) साल पर्वत शिवालय गा.वि.स.मा भएको हो । उनले बनारसबाट प्रकाशित ‘पर्वत देवी’ शीर्षकको कविता प्रकाशन गरेर साहित्ययात्रा सुरु गरेका हुन् । श्रेष्ठ यस क्षेत्रको प्रथम प्रकाशित पत्रिका आँकुरो (२०१८) का प्रधानसम्पादकका रूपमा रहेका छन् । उनका समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशन भएका छन् । उनले सिर्जनात्मक साहित्यका कविता, खण्डकाव्य, गजल र मुक्तकमा कलम चलाएको पाइन्छ । उनका प्रकाशित कृति र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समालोचनात्मक लेखहरू रहेका छन् ।^{३८}

श्रेष्ठ यस क्षेत्रको साहित्य परम्परामा कविता खण्डकाव्य, गजल, मुक्तक आदिमा कलम चलाउने व्यक्ति भएपनि वि.सं. (२०४०) साल राष्ट्रिय दोहोरी गीत प्रतियोगितामा प्रथम भएर स्वर्णपदक प्राप्त गरेकाले उनको प्रभाव लोकगीतमा रहेको छ ।

^{३७} प्रेम छोटा (२०५५), धवलागिरिका कवि र कविता, पूर्ववत्, पृ. २६ ।

^{३८} शान्तिनारायण श्रेष्ठबाट लिएको व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

३.५.४ हीरामणि शर्मा पौड्याल (१९९९)

यस क्षेत्रको सैद्धान्तिक समालोचना परम्पराको सुरु गर्ने हीरामणि शर्मा पौड्याल हुन् । उनको जन्म (वि.सं. १९९९-२०४७) पर्वत जिल्ला खानी गाउँगा.वि.स.को चितिपानी भन्ने ठाउँमा भएको हो । कविता विधाबाट साहित्यरम्भ गरेका पौड्याल यस क्षेत्रको समालोचनामा सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा कृतिको निरूपण गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा चिनिन्छन् । उनी यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तनबाट प्रभावित रहेका देखिन्छन् ।^{३९}

पौड्याल यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा सैद्धान्तिक समालोचनाको आरम्भ गर्ने पहिलो व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् । उनी यस क्षेत्रको क्षेत्रीय भाषिक परम्पराको आरम्भ गर्ने पहिलो व्यक्ति पनि शर्मा नै हुन् ।

यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा विधापरक लेखनारम्भको सुरु गर्ने, नरहरि उपाध्याय गौतम रहेका छन् । उनले नाट्यसम्राट बालकृष्ण सम : जीवनी, व्यक्तित्व र चिन्तन (२०६५) प्रकाशन गरेर विधापरक लेखनपरम्पराको सुरु गरेका हुन् । उनले समका प्रकाशित नाटकहरूको अध्ययन र विश्लेषणबाट विधापरक समालोचना लेखनपद्धतिको आरम्भ गरेका छन् ।

३.५.५ जगन्नाथप्रसाद लम्साल (२००१)

लम्सालको जन्म वि.सं. (२००१), पर्वत, खानीगाउँ गा.वि.स.मा भएको हो । उनका समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशन भएका छैनन् । लम्सालका विविध पत्रपत्रिकामा प्रकाशन लेख, समीक्षाका आधारमा उनको समालोचकीय प्रभाव क्षेत्रीय भाषिक अध्ययन परम्परामा रहेको पाइन्छ । उनका पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समीक्षा र लेखहरूको सूची निम्नानुसार रहेका छन् ।^{४०}

- लहर (२०४७), साहित्यिक मासिक
- 'विवेचकका आँखामा रचना विवेचना'
- धवलागिरि साप्ताहिक (२०५४),

कवित्वको ओजमा स्वर्गीय हीरामणि शर्मा पौड्याल धवलागिरिका पुरस्कृत कृति र विहङ्गम दृष्टि (२०५७), स्वर्गीय हीरामणि शर्मा पौड्याल र उनको कृति समालोचनाको बाटोमा'

- समष्टि, द्वैमासिक (२०५८), 'समालोचकीय प्रवृत्तिको आलोकमा हीरामणि शर्मा पौड्याल'
- भाषिक लघु, अनुसन्धान, छन्त्याल भाषा खाम : कुरा (२०५५)
- जनमत, मासिक (२०५५), दनुवारी भाषा सामान्य परिचय

लम्साल यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा हीरामणि शर्मा पौड्यालको चिन्तनपरम्पराको अध्ययनका साथै क्षेत्रीय भाषिक अनुसन्धानमा कलम चलाएको पाइन्छ ।

^{३९} राजेन्द्र सुवेदी, पूर्ववक्त, पृ. २५६ ।

^{४०} जगन्नाथप्रसाद लम्सालबाट प्राप्त व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

३.५.६ लक्ष्मीप्रसाद शर्मा (२००२)

शर्माको जन्म वि.सं. २००२ सालमा शिवालय गा.वि.स. मा भएको हो । नेपालीमा आचार्यसम्मको अध्ययन पूरा गरेका शर्मा हाल महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पसबाट लामो समयको शिक्षण पेसापछि सेवानिवृत्त छन् । उनका समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशन भएका छन् । शर्माका विविध पत्रपत्रिकामा लेख, समीक्षाहरू प्रकाशन भएका छन् । उनका विविध पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखका सूची निम्नानुसार छन् ।^{४१}

(क) 'कालीको सुसेली पर्वत' वर्णशक्ति र शब्दशक्तिको पहिचान

उनले नेपाली वर्णव्यवस्था र शब्द व्यवस्थाको अध्ययन गरेका छन् ।

३.५.७ कुसुमाकर न्यौपाने (२०१७)

कुसुमाकर न्यौपानेको जन्म वि.सं. २०१७, पर्वत जिल्लाको डाँडाकाहुँ गा.वि.स.मा भएको हो । नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरबाट स्नाकोत्तरसम्मको अध्ययन पूरा गरेका न्यौपाने, हाल लोकसाहित्य विधामा पी.एच.डी. सम्मको अध्ययन पूरा गरेका छन् । उनी वर्तमान समयमा पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरामा सहप्राध्यापक पदमा रहेका छन् । उनका विविध समालोचनात्मक कृतिहरू र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित अनुसन्धानमूलक लेखहरू प्रकाशित भएका छन् ।^{४२}

(क) न्यौपाने पत्रपत्रिकामा सङ्कलित अनुसन्धानात्मक लेखहरूको सूची

(ख) शिक्षा चौतारी, पोखरा (२०६५), 'सिर्जनाका फूलहरूको करुण भाव'

(ग) पृथ्वीवाङ्मय, पोखरा (२०५९), 'नेपाली लोकगीतको विकासमा पोखरेली गन्धर्व जातिको योगदान'

(घ) पृथ्वीवाङ्मय पोखरा (२०६०), नेपाली कथा शिक्षण

(ङ) प्राज्ञमञ्च, पोखरा (२०६०), तीजे गीत र यसका विशेषता

(च) जनप्राज्ञमञ्च, पोखरा (२०६२), 'सोरठी फोल्क ड्रामा अफ नेपाल'

(छ) सगुन (२०६३), स्याङ्जा, 'आँधीखोले लोकगीत र लोकगायकहरू'

(ज) रजस्थल (२०६३), स्याङ्जा, बाह्रमासे दोहोरी गीतको अध्ययन,

(झ) गरिमा (२०६५), गन्धर्व जातिमा प्रचलित रागहरू

(ञ) भृकुटी (२०६५), काठमाडौँ, गन्धर्व जातिको लोकसाहित्य : निरन्तरता र परिवर्तन ।

(ट) 'कन्ट्रीब्युसन टु नेपालिज स्ट्रुडिज' (२००८)

'गोपीचन नाटकको तात्विक विश्लेषण', रश्मि (२०६५), काठमाडौँ विवाहमा गाईने नेपाली लोकगीतहरू,

^{४१} लक्ष्मीप्रसाद शर्मासँग लिएको व्यक्तिगत विवरणअनुसार ।

^{४२} कुसुमाकर न्यौपानेसँग सङ्कलित पत्रपत्रिकाको विवरण अनुसार ।

न्यौपाने, लोकगीत, लोकसंस्कृति र लोकनाटकको खोज, अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा रहेका छन् ।

३.५.८ इन्द्रकुमार विकल्प (२०१८)

विकल्पको जन्म वि.सं. (२०१८) सालमा मल्लाज, माझफाँटमा भएको हो । उनी हाल शिक्षण पेशामा सम्लग्न रहेका छन् । उनी यस क्षेत्रको कविता, मुक्तक, कथा, उपन्यास आदिमा कलम चलाउने व्यक्तित्व हुन् ।

विकल्पका विविध पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूको सूची निम्नानुसार छन् ।^{४३}

- (क) पर्वत साहित्यसङ्गम (२०६१), पर्वत, 'वैसका रहर' कथा
- (ख) 'मोती' (२०६०), खानी गाउँ पर्वत, खुशीको आँसु छचल्कियो (संस्मरण)
- (ग) 'कालीको सुसेली' (२०६३), 'यो कस्तो प्रेम' (लघुकथा)
- (घ) जनमत (२०६४), पर्वत जिल्लाको साहित्यिक गतिविधि

विकल्प साहित्यका सबै विधामा कलम चलाउने व्यक्तिका रूपमा चिनिन्छन् । उनले 'मोहनबहादुर मल्लको जीवनी प्रकाशन गर्नुले जीवनीपरक लेखन परम्परासँग संलग्न रहेका छन् ।

३.५.९ शोभाकान्त गौतम (२०२०)

गौतमको जन्म वि.सं. २०२०, शंकरपोखरी गा.वि.स. मा भएको हो । उनी यस क्षेत्रको लोकसाहित्य विधामा कलम चलाउने व्यक्तित्वका रूपमा उल्लेख्य छन् । उनी हाल पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरामा शिक्षण पेशामा संलग्न रहेका छन् । गौतमका समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशन भएका छैनन्, विविध पत्रपत्रिकामा प्रकाशन भएका लेख, समीक्षाहरूको सूची निम्न रहेका छन् ।^{४४}

- (क) पृथ्वीवाङ्मय (२०५८), पोखरा, नेपाली : लोकगीत र यसका विशेषता
- (ख) मधुलिका, (२०५८), 'जीवनचक्र सम्बन्धी लोकगीतहरू : सन्दर्भ गण्डकीको सेरोफेरो'
- (ग) पृथ्वीवाङ्मय (२०५९), 'ऋतुचक्र सम्बन्धी लोकगीतहरू : सन्दर्भ गण्डकीको सेरोफेरो'
- (घ) प्रज्ञापराग (२०५९), 'पोखरा हिन्दू संस्कृतिमा उपनयन संस्कार'
- (ङ) सोपान (२०५८) पोखरा, 'राष्ट्रभाषाका रूपमा नेपाली भाषा'
- (च) पृथ्वीवाङ्मय (२०६०), पोखरा, 'नेपाली लोकसाहित्य शिक्षण समस्या र समाधान'
- (छ) प्राज्ञमञ्च (२०६०), 'छ्यान्दु गीत संक्षिप्त परिचय'
- (ज) जनप्राज्ञमञ्च (२०६३), नेपाली सिलोकमा गणितीय प्रयोग ।

गौतम लोकगीतको अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा रहेका छन् ।

^{४३} इन्द्रकुमार विकल्पबाट प्राप्त व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

^{४४} शोभाकान्त गौतमसँग लिएको व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

३.५.१० नरहरि उपाध्याय गौतम (२०२१)

गौतमको जन्म वि.सं. २०२१ मा पर्वत जिल्लाको शङ्करपोखरी गा.वि.स. मा भएको हो । नेपाली भाषामा स्नातकोत्तर गरेका गौतम हाल पृथ्वीनारायण क्याम्पसपोखरामा शिक्षण पेशामा संलग्न रहेका छन् । उनले एउटा मात्र समालोचनात्मक कृति प्रकाशन गरेका छन् । उनका विविध पत्रपत्रिकामा लेख, समीक्षा पनि प्रकाशित रहेका छन् । जसको सूची निम्नानुसार छन् ।^{४५}

- (क) पृथ्वी वाङ्मय (२०६५) नाट्यसम्राट बालकृष्ण सम :जीवनी, व्यक्तित्व र चिन्तन
- (ख) अवलोकन (२०५८), संस्कृत साहित्यको रूपरेखा शिक्षण र समस्या
- (ग) अवलोकन (२०५८) भिमनिधि तिवारीको माटोको माया नाटकको वस्तुयोजना र चरित्रविधान
- (घ) साहित्य प्रतिष्ठान (२०६०), पचासको दशकको नेपाली कथा एक सर्वेक्षण ।
- (ङ) 'प्राज्ञमञ्च' (२०६०), पोखरा, शकुन्तला गीतिनाटकको अध्ययन,
- (च) 'गरिमा' (२०६१), अमरसिंह नाटकको बहुपक्षीय अध्ययन,
- (छ) 'पृथ्वीवाङ्मय' (२०६३), पोखरा, नाटककार बालकृष्ण समको नाट्यपरम्परा
- (ज) ममता (२०६३), 'मुकुन्द इन्दिरा' नाटकका मुकुन्द र इन्दिराको चरित्रविश्लेषण,
- (झ) प्राज्ञमञ्च (२०६४), पोखरा, ध्रुव नाटकका प्रमुख नारी पात्रको विश्लेषण,
- (ञ) ममता (२०६५), पोखरा, ऐतिहासिक नाटक भक्तभानुभक्तको
- (ट) वस्तुसंयोजन र पात्रविधान
- (ठ) रश्मि (२०६५), नेपाली उखान वर्गीकरण र विशेषता,

गौतमले फुटकर लेख समीक्षा र बालकृष्ण समका नाटकहरूको अध्ययन गरेका छन् । उनले बालकृष्ण समको जीवनी, व्यक्तित्व र चिन्तन प्रकाशित गर्नुले जीवनीपरक समालोचना परम्परामा संलग्न रहेको पाइन्छ ।

३.५.११ षडानन्द पौडेल (२०२१)

पौडेलको जन्म वि.सं. (२०२१) सालमा पर्वत, पाङ गा.वि.स.मा भएको हो । नेपाली भाषामा स्नाकोत्तर गरेका पौडेल महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, वाग्लुङ्गमा शिक्षण पेशामा संलग्न छन् । उनका दुईवटा सिर्जनात्मक कृति पत्रपत्रिकामा लेख र समीक्षाहरू प्रकाशित रहेका छन् । ती निम्नानुसार छन् ।^{४६}

पौडेल यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा हलुका खालको समीक्षण गर्ने समालोचकका रूपमा उल्लेख्य छन् ।

^{४५} नरहरि उपाध्याय गौतमबाट प्राप्त विवरण अनुसार ।

^{४६} षडानन्द पौडेलबाट लिएको व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

३.५.१२ इन्द्रमान खत्री (२०२२)

खत्रीको जन्म वि.सं. २०२२ पर्वत तिलाहार, गा.वि.स. मा भएको हो । नेपाली भाषामा स्नाकोत्तर पूरा गरेका खत्री शिक्षण पेशामा संलग्न छन् । खत्रीका समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशन भएका छन् । विविध पत्रिकामा लेख, समीक्षाहरू प्रकाशन भएका भेटिन्छन् । तिनको सूची निम्न रहेका छन् ।^{४९}

- (क) समुदाय सिर्जना (२०६४), पर्वत, समाज र साहित्य
- (ख) 'प्रलेस' (२०६५), पर्वत, गणेशकुमारको अग्नियात्रा समयको परिक्रमा ।

उनले आफ्ना लेखमा परिचयात्मक रूपमा विषयवस्तुको हल्का जानकारी दिएको पाइन्छ ।

३.५.१३ छयादत्त न्यौपाने 'बगर' (२०२२)

न्यौपानेको जन्म पर्वत, हुवास गा.वि.स. वि.सं. (२०२२) सालमा भएको हो । नेपाली भाषामा स्नाकोत्तर गरेका न्यौपाने हाल शिक्षण पेशामा संलग्न रहेका छन् । उनका प्रकाशित कृतिहरू र पत्रपत्रिकामा सङ्कलित लेख, समीक्षाहरू निम्नानुसार छन् । न्यौपाने विविध पुस्तकहरू प्रकाशन गर्ने प्रकाशक रूपमा पनि रहेका छन् ।^{५०}

पत्रपत्रिकामा प्रकाशित सूची

- (क) 'समष्टि' द्वैमासिक (२०६२), ललिताको घाउँ कोट्याउन खोज्दा (समीक्षा)
- (ख) गरिमा (२०६३), 'विजय चालिसेको अग्निचक्र' (समीक्षा),
- (ग) दायित्व, साप्ताहिक (२०६३), 'नेपाली भाषा' (लेख)
- (घ) भङ्कार (२०६९), (लेख)
- (ङ) 'रेडियो नेपालको सामाजिक इतिहास हेर्दा'
- (च) प्रवाह (२००५), देवकोटाको के नेपाल सानो छ ? (समीक्षा)
- (छ) मधुपर्क (२०६४), श्यामप्रसादका निबन्धहरू केलाउँदा
- (ज) शिक्षा सौगात (२०५७), 'अनिवार्य नेपाली व्याकरण'
- (झ) गरिमा (२०६६), 'जनकप्रसाद हुमागाईका बालकथाहरू'

न्यौपाने यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा विविध कृतिको समीक्षा, निबन्धसङ्ग्रह, भाषापरक लेख, आदिमा कलम चलाउने व्यक्तित्व हुन् तापनि उनको प्रभाव भाषापरक र बालसाहित्य लेखनमा संलग्न रहेको पाइन्छ ।

३.५.१४ टेकनारायण ढकाल (२०२२)

ढकालको जन्म पर्वत, बाच्छा, गा.वि.स.मा भएको हो । उनका विविध पत्रपत्रिकामा लेख, समीक्षाहरू प्रकाशन भएका छन् । उनले वि.सं. (१९४८) मा प्रकाशन भएको 'अमिला अणु' मुक्तकसङ्ग्रहको समीक्षा गरेका छन् । ढकालले 'अमिला अणुमा' पाठकीय दृष्टि भन्ने समालोचना

^{४९} इन्द्रमान खत्रीसँग लिएको व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

^{५०} छयादत्त न्यौपाने बगरसँग लिएको व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

लेखेर समालोचनाका क्षेत्रमा प्रवेश गरेका हुन् । यिनले 'रेने वेलेकको साहित्य सिद्धान्त' अनुवाद गरी प्रकाशनमा ल्याएका छन् ।

उनी यस क्षेत्रको समालोचनामा कृतिको समीक्षा गर्ने समीक्षकका रूपमा उल्लिखित छन् ।

३.५.१५ श्रीधर न्यौपाने (२०२९)

न्यौपानेको जन्म वि.सं. (२०२९) साल पर्वत सरौंखोला गा.वि.स.मा भएको हो । उनले नेपाली भाषामा स्नातकोत्तर सम्मको अध्ययन पूरा गरेका छन् । हाल उनी पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरामा शिक्षण पेसामा संलग्न रहेका छन् । उनका समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशन भएका छैनन् । विविध पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख, समीक्षाहरू प्रकाशन भएका छन् । जुन निम्नानुसार छन् ।^{४९}

(क) पृथ्वीवाङ्मय (२०५९), पोखरा, उपन्यासको उत्पत्ति पूर्व र पश्चिममा ।

न्यौपानेले उपन्यासको उत्पत्तिका सम्बन्धमा अध्ययन गरेको पाइन्छ ।

३.५.१६ विष्णुप्रसाद शर्मा (२०३०)

शर्माको जन्म वि.सं. २०३० पर्वत, कार्कीनेटा गा.वि.स.मा भएको हो । नेपाली भाषामा एम.ए. एम.एड. सम्मको अध्ययन पूरा गरेका शर्मा हाल पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरामा शिक्षण पेशामा संलग्न रहेका छन् । उनका समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशन भएका छैनन् । विविध पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख, समीक्षाहरूको सूची निम्न रहेका छन् ।

प्राज्ञमञ्च (२०५८), कथाको उत्पत्ति र विकास : एक दृष्टिकोण

पृथ्वीवाङ्मय (२०५९), रूप : संक्षिप्त विवेचना

संप्रेषण (२०६१), रूपान्तरण व्याकरण : स्थापना र मान्यता

पृथ्वीवाङ्मय (२०६३), भाषायोजना : परिचय प्रकार र योजना

अलि मियाँका लोकगीतको विश्लेषण र मूल्याङ्कन (प्रकाशोन्मुख)

शर्मा यस क्षेत्रको भाषा, व्याकरण र लोकसाहित्यको अध्ययन गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा रहेका छन् ।

३.५.१७ राजेन्द्र पहाडी (२०३०)

पहाडीको जन्म वि.सं. (२०३०) सालमा पर्वत शिवालय गा.वि.स.मा भएको हो । उनले समाजशास्त्रमा स्नाकोत्तर पूरा गरी शिक्षण पेशामा संलग्न देखिन्छन् । उनका समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशन भएका पाइँदैनन् तर विविध पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखहरू प्रकाशन भएका छन् । तिनको सूची निम्नानुसार छन् ।

(क) धौलागिरि पोस्ट २०६५, विकासको खतरा समाजविरोधी चाकडीप्रथा

(ख) नयाँ पत्रिका राष्ट्रिय दैनिक-२०६५, बालहिंसा रहित नयाँ नेपाल ।

^{४९} श्रीधर न्यौपानेसँग प्राप्त व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

(ग) पर्वत विकास दर्पण, २०६४, बाँदर भगाउन घाँस खेतीको प्रयोग ।

पहाडीले साहित्यिक लेखनभन्दा निबन्धात्मक शैलीमा समसामयिक विषयको जानकारीमूलक लेखनको आरम्भ गरेका छन् ।

३.५.१८ बालकृष्ण अधिकारी (२०३६)

अधिकारीको जन्म वि.सं. २०३६ सम्म पर्वत कटुवा चौपारी गा.वि.स.मा भएको हो । अधिकारी हाल त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय नेपाली विभागमा शिक्षण पेसामा सम्लग्न छन् । उनका समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशन भएका छैनन् । उनका विविध पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख, समीक्षाहरू निम्न रहेका छन् ।^{५०}

गरिमा (२०६२), 'इतर किनाराको वरिपरि घुम्दा' कवितासङ्ग्रह (समीक्षा)

गरिमा (२०६२), 'अब दोस्रो सत्ता आयो' कथासङ्ग्रह, (समीक्षा)

गरिमा (२०६२), 'पारिजातको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व' (समीक्षा)

गरिमा (२०६२), 'नेपाली साहित्यको कालविभाजन सम्बन्धी विवादहरू'

गरिमा (२०६३), 'किशोर आँखाको खोजीमा आए', कवितासङ्ग्रह (समीक्षा)

गरिमा (२०६४), 'अन्तर्द्वन्द्वका ज्वारभाटा खेतल्दा' कवितासङ्ग्रह (समीक्षा)

गरिमा (२०६४), 'मन र मोडहरूमा दिनेश' गीतसङ्ग्रह (समीक्षा)

गरिमा (२०६५), 'पाश्चात्य साहित्यको ऐतिहासिक रेखाङ्कन'

अधिकारी प्रकाशित कृतिहरूको समीक्षा लेख्ने समीक्षकका रूपमा उल्लिखित छन् । उनको समालोचना लेखनमा व्यावहारिक मापदण्डका केही भिक्काहरू पाइन्छन् । अधिकारीले यज्ञराज सत्यालको नेपाली साहित्यको इतिहास (२०१७-२०२७) शोधविषयक अनुसन्धान गरेका छन् ।

३.५.१९ सङ्गीत श्रोता (२०४०)

श्रोताको जन्म वि.सं. २०४० बाजुड गा.वि.स.मा भएको हो । उनका समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशन छैनन् । पत्रपत्रिकामा उल्लिखित लेखहरू निम्न रहेका छन् ।^{५१}

राष्ट्रिय-गानमाथि समावेशी सोच,

मोदीकाली, पर्वत (२०६३), 'स्रष्टा र गणतान्त्रिक संस्कृति'

मोदीकाली, पर्वत (२०६३), 'गणतन्त्र गान अभियानको प्रस्तावित अवधारणा पत्र'

नयाँ पत्रिका (२०६६), सुधा त्रिपाठीको निबन्धसङ्ग्रहको (समीक्षा)

ज्योति (२०६५), कवि मदन प्रभात लेख

श्रोता विविध पत्रपत्रिकामा लेख, समीक्षा लेख्ने व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् ।

^{५०} बालकृष्ण शर्माबाट प्राप्त सङ्कलित रचनाका आधारमा ।

^{५१} सङ्गीत, श्रोतासँग प्राप्त व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

३.५.२० आर.के. आदीप्त गिरी (२०४४)

गिरीको जन्म वि.सं. २०४४ साल पर्वत, शिवालय गा.वि.स.मा भएको हो । उनका समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशन गरेका छैनन् । विविध पत्रपत्रिकामा लेख, समीक्षाहरू निम्न रहेका छन् ।

- कालीको सुसेली पर्वत

‘नेपाली छन्द कवितामा बगेका चिन्तु गिरी’ उनले ‘चिन्तु गिरीको बारेमा उल्लेख गरेका छन् ।

३.५.२१ अमृता रेग्मी (?)

‘रेग्मी’ पर्वत, मुडिकुवा गा.वि.स.मा जन्मेकी हुन् । उनले नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरबाट स्नातकोत्तरसम्मको अध्ययन पूरा गरेकी छन् । उनका समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशन भएका छैनन् । उनका प्रकाशित लेख, समीक्षाहरूको सूची निम्न रहेका छन् ।

कुञ्जिनी (२०६३-२०६४), (पारिजातका औपन्यासिक प्रवृत्ति : एक चर्चा), अङ्क ११,

कुञ्जिनी (२०६४-२०६५), (नेपाली प्रगतिवादी उपन्यास लेखनमा पचासको दशक : संक्षिप्त चर्चा) अङ्क १२ ।

रेग्मीले पत्रपत्रिकामा फुटकर समीक्षात्मक लेख प्रकाशन गरेकी छन् । उनका लेखमा साहित्यकार र कृतिको प्रवृत्ति छुट्टाउने कार्य भएको छ । रेग्मीले पचासको दशकका प्रगतिवादी उपन्यास (२०५१-२०६०) शोधविषयक अनुसन्धान गरेको पाइन्छ ।

३.५.२२ सूर्य के.सी. (?)

के.सी.को जन्म (?) पर्वत नाड्लीवाङ गा.वि.स. मा भएको हो । उनका समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशन भएका छैनन् । उनका विविध पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख समीक्षा निम्न रहेका छन् ।

(क) कालीको सुसेली (२०६३), पर्वत ‘समय सापेक्ष’ (लघु-कथा)

(ख) कालीको सुसेली (२०६५), कथाकार कृष्णबम मल्ल - परिचय

(ग) कालीको सुसेली (२०६६), हतियार, (लघु कथा)

के.सी. विविध पत्रपत्रिकामा लेख, समीक्षा प्रकाशन गर्ने व्यक्तित्व रूपमा उल्लेख्य छन् ।

यस क्षेत्रका समालोचकहरूलाई कृति प्रकाशन गर्ने, फुटकर रूपमा समालोचनामा योगदान पुऱ्याउने शोधविषयक लेखनमा सीमितका आधारमा पनि वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा कृति प्रकाशन गर्ने समालोचकहरू कालीभक्त पन्त, गोमा उपाध्याय, हीरामणि शर्मा पौड्याल, कुसुमाकर न्यौपाने, नरहरि उपाध्याय गौतम, शान्तिनारायण श्रेष्ठ, षडानन्द पौडेल, इन्द्रकुमार विकल्प, छयादत्त न्यौपाने आदि रहेका छन् ।

यस क्षेत्रको समालोचनामा फुटकर रूपमा कलम चलाउने समालोचकहरूमा जगन्नाथप्रसाद लम्साल, शोभाकान्त गौतम, विष्णुप्रसाद शर्मा, श्रीधर न्यौपाने, राजेन्द्र पहाडी, इन्द्रमान खत्री, सूर्य के.सी, लक्ष्मीप्रसाद शर्मा, आर.के. अदीप्त गिरी, बालकृष्ण अधिकारी, सङ्गीत

श्रोता, अमृता रेग्मी आदि छन् । शोधलेखनमा मात्र सीमित समालोचकहरूको सूचीमा शान्तिराम मिश्र, यदुनाथ पौडेल, बमप्रसाद उपाध्याय, सुभन्तनाथ सुवेदी, बेलकुमारी उचै, खिलप्रसाद शर्मा, शिवराज अधिकारी, मधुसुदन रेग्मी, प्रेम तिवारी, अम्बिकादेवी निरौला, बालकृष्ण अधिकारी, शारदाकुमारी शर्मा, कृष्णराज पौडेल, माया आचार्य, अमृता रेग्मी आदि रहेका छन् ।

यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा समालोचकहरूले कृतिगत, फुटकर र शोधविषयक समालोचना परम्परामा संलग्न रहेको पाइन्छ । प्रवृत्तिगत आधारमा पर्वतका समालोचक यस क्षेत्रका समालोचकहरूलाई समालोचनाका पद्धतिमा आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । यस क्षेत्रमा सैद्धान्तिक समालोचना, लोकसाहित्यिक समालोचना, प्रभावपरक समालोचना, प्रगतिवादी समालोचना, भाषापरक समालोचना, जीवनीमूलक समालोचना आदि समालोचना लेखन विकास भएको पाइन्छ (हेर्नु, अध्याय चार) ।

३.६ निष्कर्ष

पर्वत जिल्लाको साहित्य परम्परामा समालोचना पछिल्लो विधाका रूपमा रहेको छ । सिर्जनात्मक साहित्यको व्याख्या, विवेचन गरेर कृति र कृतिकारको मूल्याङ्कन समेत यसले गर्दछ । समालोचनामा कल्पनातत्व भन्दा बुद्धितत्वको मात्रा बढी हुने हुनाले अन्य विधाभन्दा भिन्न हुन्छ ।

पर्वत जिल्लाको समालोचना लेखनको आरम्भ अन्य साहित्यिक विधाहरूको लेखनपरम्परा विकसित भएपछि समालोचनाको जन्म भएको हो । यस क्षेत्रको समालोचना लेखनको आरम्भ कालीभक्त पन्तले सुरु गरेपनि, सैद्धान्तिक लेखन हीरामणि शर्माबाट नै भएको हो । यसपछि अन्य समालोचकहरूले व्यवहारिक, भाषापरक, लोकसाहित्यपरक आदि परम्परामा कलम चलाउँदै आएका छन् ।

यस जिल्लामा गरिएको समालोचनाको सर्वेक्षणबाट समालोचकहरूले कृतिगत, फुटकर र शोधविषयपरक परम्परामा कलम चलाउँदै आएको पाइन्छ । यस क्षेत्रको समालोचना विधामा कलम चलाउने समालोचकहरूमा कालीभक्त पन्त, गोमा उपाध्याय, हीरामणि शर्मा पौड्याल, जगन्नाथप्रसाद लम्साल, कुसुमाकर न्यौपाने, नरहरि उपाध्याय गौतम, शोभाकान्त गौतम आदि रहेका छन् । फुटकर लेखनबाट सुरु भएको यस क्षेत्रको समालोचना, कृतिगत, फुटकर र शोधविषयक पद्धतिमा विकसित भएको छ ।

चौथो परिच्छेद

पर्वत जिल्लाका प्रतिनिधि समालोचक र योगदानको मूल्याङ्कन

४.१ विषयप्रवेश

परिच्छेद ३ मा गरिएको समालोचनाको सर्वेक्षणबाट यस क्षेत्रका समालोचकहरूले कृतिगत र फुटकर रूपमा योगदान पुऱ्याउँदै आएको पाइन्छ । समालोचकहरूले यस क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानसँगै ज्येष्ठताका आधारमा प्रतिनिधि समालोचकका रूपमा स्थाननिर्धारण गरिएको छ । समालोचकहरूको कालक्रमिक अनुसार सैद्धान्तिक परम्परा र योगदानको चर्चा गर्नु यस परिच्छेदको मुख्य विषय रहेको छ ।

४.२ पर्वत जिल्लाका प्रतिनिधि समालोचक

यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा सैद्धान्तिक रूपमा कलम चलाउने हीरामणि शर्मा पौड्याल भएपनि, ज्येष्ठताका आधारमा कालीभक्त पन्तलाई यस क्षेत्रको पहिलो समालोचकका रूपमा स्थान निर्धारण गरिएको छ । यसपछि गोमा उपाध्याय, हीरामणि शर्मा पौड्याल, जगन्नाथप्रसाद लम्साल, कुसुमाकर न्यौपाने, शोभाकान्त गौतम, नरहरि उपाध्याय गौतम, छयादत्त न्यौपाने आदिले यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा योगदान पुऱ्याउँदै आएका छन् ।

४.२.१ कालीभक्त पन्त

पन्तको जन्म (वि.सं. १९६४-२०४८) पर्वत जिल्लाको लिमिठाना गा.वि.स.मा भएको हो । संस्कृतमा मध्यमासम्मको अध्ययन पूरा गरेका 'पन्त' सुधारवादी व्यक्तित्वका रूपमा चिनिन्छन् । उनले यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा इतिहास, लोकसाहित्य र नाटकको अध्ययन गरेका छन् । पूर्वार्द्धमा साहित्यका सबै विधामा कलम चलाउने पन्त उत्तरार्द्धमा लोकसाहित्यको खोज, अन्वेषण र अनुसन्धानमा तल्लीन रहेको पाइन्छ । पन्तका प्रकाशित कृतिहरू अध्याय २ मा दिइएको छ ।^१

पन्तको पहिलो प्रकाशित कृति 'पश्चिम ४ नं. इतिहास' (२००९) प्रकाशित रहेको छ । उनले समालोचना लेखनको आरम्भ इतिहासविषयक अध्ययनबाट सुरु गरेका छन् । 'पश्चिम ४ नं. इतिहास' (२००९), ६ वटा शीर्षकमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको छ । इतिहासलाई मूल आधार बनाएर लेखिएको प्रस्तुत कृतिमा पश्चिम ४ नं. ले खेलेको भूमिकाका सम्बन्धमा उल्लेख पाइन्छ । प्रस्तुत कृति आफू प्रवासमा रहँदा प्रवासको ऐतिहासिक विषयलाई समायोजन गरी तयार पारिएको उल्लेख पाइन्छ । 'हाम्रो राष्ट्रिय कर्तव्य र दर्शन', 'छुतभेद र कर्तव्य' (२०२१) भारतबाट फर्केपछि नै तयार पारेको उल्लेख छ ।^२ नेपालको राजनैतिक विभाजन गर्नुपूर्व यस क्षेत्रलाई पश्चिम ४ नं. को नामबाट उल्लिखित गरिएको ऐतिहासिक सम्बन्ध जोडिन आएको प्रष्ट हुन्छ । पश्चिम ४ नं. को नामबाट नै प्रस्तुत कृतिको नामकरण गरिएको छ । नेपालको राजनैतिक विभाजन गर्नुपूर्व यस क्षेत्र पश्चिम नुवाकोटसँग नामकरण गरी पर्वत र स्याङ्जाको ऐतिहासिक अस्तित्व रहरहेको ऐतिहासिक सन्दर्भ उल्लिखित रहेको छ ।^३

^१ बोमप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववत्, पृ. २३ ।

^२ विशेष प्रतिनिधि कालीभक्त पन्तको सम्मानमा स्वागत समारोह, लुम्बिनीदूत, वर्ष ?, अङ्क ?, २०३६, पृ. ३ ।

^३ ज्ञानेश्वर भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ३५६ ।

‘राष्ट्रिय कर्तव्य र दर्शन’ पन्तको तेस्रो प्रकाशित कृतिका रूपमा रहेको छ । यसको प्रकाशन आफू भारतमा रहँदा समाजसेवी जयप्रकाश नारायणको प्रभावबाट रचना गरिएको उल्लेख छ । वि.सं. २०२१ सालबाट लेखनारम्भ गरेर वि.सं. २०२७ सालमा यस कृतिको प्रकाशन भएको हो । प्रस्तुत कृति संस्कृतिविषयक अध्ययन परम्परामा लेखिएको कृतिका रूपमा रहेको छ ।

यस कृतिले छुतभेद र अन्धविश्वासको बोध गराएर नेपालीहरूलाई राष्ट्रसेवामा समर्पित हुन आह्वान गरेको छ ।^४ प्रस्तुत कृति १४५ पृष्ठ र २८ शीर्षकको बनोटमा रहेको छ ।

‘हाम्रो संस्कृति र इतिहास’ पन्तको चौथो प्रकाशित कृतिका रूपमा रहेको छ । पन्त वि.सं. २०२० देखि लोकसाहित्य संस्कृति र इतिहासको खोज अनुसन्धानमा लागेको उल्लेख पाइन्छ । ६० शीर्षकमा संरचित प्रस्तुत कृतिमा राष्ट्रभाषाका रूपमा शास्त्रीय सङ्गीतलाई उल्लेख गरिएको पाइन्छ । उनले लोकगीतमा शास्त्रीय महत्व भइरहेको सम्बन्धमा उल्लेख गरेका छन् । लोकगीतको सट्टा आधुनिक गीत हावी भएको उल्लेख गर्दै गीतमा सङ्गीतको व्याख्या पनि गरेका छन् । लोकगीतमा शास्त्रीय सङ्गीतको प्रयोग (२०१९) बाट सुरु भएपनि उल्लेख्य प्रगति नभएको पन्तको दाबी छ । उनले उच्च वर्गका राणा परिवारबाट नै लोकगीतको अवहेलना हुँदै गएको प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् ।^५

‘हाम्रो गीत सुधारको राष्ट्रिय बाटो’ पन्तको लोकसाहित्यविषयक कृतिका रूपमा रहेको छ । यो पन्तको पाँचौ प्रकाशित कृति हो । यस कृतिमा पन्तले पूर्वाकालीन समयदेखि नै लोकगीतले महत्त्व पाउँदै आएको प्रसङ्गलाई उल्लेख गरेका छन् । यसमा गीतका तत्वहरूको उल्लेख गर्दै गला, कला र छन्दको उल्लेख गरेका छन् । गीतमा छन्दको विशेष उपस्थिति रहनुपर्ने सम्बन्धमा पन्तको राय छ । प्रस्तुत कृति प्रकाशन गर्नको आशय गीतमा राष्ट्रियता, नेपालीपन र देशप्रेमको सन्दर्भलाई उल्लेख गर्नु रहेको छ ।

उनले यस कृतिमा सामाजिक क्रान्तिबाट राष्ट्रलाई परिवर्तनतर्फ उन्मुख गराउन खोजेको सन्दर्भ प्रष्ट हुन आएको देखिन्छ ।

पन्तका प्रकाशित कृतिहरूको सर्वेक्षणबाट उनी यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा इतिहास, संस्कृति, नाटक विधामा कलम चलाउने व्यक्ति भएपनि, लोकसाहित्य विधामा नै तल्लीन देखिन्छन् । राजनीति पृष्ठभूमि बाट साहित्यरम्भमा लागेका पन्त यस क्षेत्रका सुधारवादी व्यक्तित्वका रूपमा पनि रहेका देखिन्छन् ।

४.२.२ गोमा उपाध्याय

पर्वत जिल्लाका प्रतिनिधि समालोचकहरू मध्ये गोमा उपाध्याय दोस्रो स्थानमा रहेकी छन् । उनको जन्म (१९८२-२०५९) पर्वत जिल्लाको रामजाठाँटी गा.वि.स.मा भएको सूचना पाइन्छ । स्नातकसम्मको अध्ययन पूरा गरेकी उपाध्याय यस क्षेत्रमा महिला समालोचकका रूपमा रहेकी छन् । यस क्षेत्रको कविता विधाको आरम्भ गरेकी ‘उपाध्याय’ स्रष्टा र द्रष्टा व्यक्तित्वका रूपमा

^४ कालीभक्त पन्त, राष्ट्रिय कर्तव्य र दर्शन (काठमाडौं : कृष्णमान श्रेष्ठ, २०२७), पृ. ५९ ।

^५ कालीभक्त पन्त, हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास (भैरहवा : लेखक स्वयम्, २०२८), भूमिका क ।

रहेकी छन् । उनले पहिलो कविता 'जलन' (१९९४) 'शारदा' पत्रिकामा छपाएर साहित्यमा देखापरेकी हुन् । (१९९४) बाट आरम्भ भएको लेखनपरम्परा कविता, खण्डकाव्य, निबन्ध र समालोचनामा विस्तारित भएको पाइन्छ । विविध विधामा लेखनपरम्परा आरम्भ भएपनि समालोचना विधामा नै उल्लेखनीय योगदान देखिन्छ । उपाध्याय यस क्षेत्रको समालोचनामा प्रभावपरक समालोचना परम्परा सुरु गर्ने व्यक्तिका रूपमा रहेकी छन् ।^६

उपाध्यायका उल्लिखित कृतिहरूमध्ये चारवटा कृतिहरूमा मात्र समालोचनात्मक प्रभाव रहेको पाइन्छ, ती निम्नानुसार रहेका छन् :

- (क) 'साहित्यिक फूलबारीका फूलहरू' (२०३७)
- (ख) 'चार नारी हस्ताक्षर' (२०४२)
- (ग) 'कवि म.वि.वि. शाहका काव्यप्रवृत्तिहरू' (२०४२)
- (घ) 'चाँदनी शाहको काव्यसंसार' (२०५२)

'साहित्यिक फूलबारीका फूलहरू' (२०३७), उपाध्यायको पहिलो समालोचनात्मक कृतिका रूपमा रहेको छ । प्रस्तुत समालोचनालाई उपाध्यायले प्रभावपरक परम्परामा उल्लेख गरेकी छन् । यस कृतिमा साहित्यकारलाई फूलका रूपमा र नेपाललाई फूलबारीका रूपमा अध्ययन गरेकी छन् । प्रस्तुत समालोचनामा बाईस वटा शीर्षकहरू रहेका छन् । यस कृतिमा नेपालका प्रमुख साहित्यकारहरू र उनका प्रकाशित कृतिहरूको उल्लेख गरिएको छ । नेपालका प्रमुख साहित्यकारहरू र कृतिहरूको प्रशंसात्मक उल्लेख गर्नु नै यस कृति प्रकाशनको मुख्य विषय रहेको छ । यस कृतिमा उपाध्यायले स्वच्छन्दतावादी कविहरू लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, सिद्धिचरण श्रेष्ठ, गोपालप्रसाद रिमाल, भूपि शेरचनको साहित्यिक योगदानका सन्दर्भमा उल्लेख गरेकी छन् । स्वच्छन्दतावादी र परिष्कारवादी कविहरू 'सम' र 'लेखनाथ पौड्याल' आदिका साहित्यिक कृति र प्रवृत्तिको उल्लेख गर्नु नै यस कृतिको मुख्य पक्ष देखापर्दछ ।

स्वच्छन्दतावादी कवितापरम्परामा कवि सिद्धिचरणको प्रकृतिप्रेमलाई यसरी उल्लेख गरेकी छन् ।^७

“यस्तै सफा प्रकृतिको रसदार काव्य,
हेरे पढे त कुन साधन छैन लभ्य ?”

कवि सिद्धिचरण श्रेष्ठका कविताको प्रशंसा गर्दै उपाध्याय प्रकृति प्रेमको मूल विषय बनाएका कविताको सन्दर्भलाई वर्णन गरेकी छन् ।

अर्को शीर्षकमा देवकोटाको 'कुञ्जिनी' खण्डकाव्यको विषयमा, स्वच्छन्दतावादभिन्न प्रकृति र ग्रामीण जीवनको रहस्य लुकेको सन्दर्भलाई व्याख्या गरेकी छन् ।

^६ नरेन्द्रराज प्रसाई, गोमा आफ्नो कर्म आफै थिइन्, (काठमाडौं : नारी स्वावलम्बवी समाज, २०६०), पृ. १३५ ।

^७ गोमा, साहित्यिक फूलबारीका फूलहरू (काठमाडौं : भगीरथ काफ्ले, २०३७), पृ. ७ ।

उपाध्याय यस कृतिमा स्वच्छन्दतावादी लेखन परम्पराको प्रयोग गरेकी छन् । सरल भाषा र सान्दर्भिक विषयवस्तुको प्रयोगले कृति बोधगम्य हुन पुगेको छ । कविहरूको परिचयात्मक वर्णन गर्नु कृति प्रकाशनको मूल आधार देखापर्दछ । यो कृति १३३ पृष्ठको संरचनामा रूपाकार रहेको छ ।

उपाध्यायको अर्को समालोचनात्मक कृति 'चार नारी हस्ताक्षर' (२०४२) प्रकाशित छ । यो कृति २०४१/७/२२ गते 'मङ्गल प्रिन्टिङ्ग प्रेस' काठमाडौंबाट छापिएर भगीरथ काफ्लेबाट प्रकाशन भएको छ । यस पुस्तकको छोटो दुई शब्द पूर्णप्रसाद ब्रह्माणले लेखेका छन् । प्रस्तुत कृतिमा नेपाली साहित्यमा योगदान पुऱ्याउने प्रमुख चार जना नारी प्रतिभाको उल्लेख रहेको छ । ती मध्ये गीतकार चाँदनी शाह, गीतकार छिन्नलता, कवयित्री लोकप्रिया जोशी र प्रेमी राजेश्वरी मुख्य रहेका छन् । नेपालका चार नारी प्रतिभाहरूको उल्लेख गर्नु नै प्रकाशनको मुख्य विषय रहेको छ ।

चार जना मध्येकी प्रमुख गीतकार चाँदनी शाहका गीतहरूको उल्लेख गरेकी छन् । उनका अनुसार शाहका गीतमा निम्न विशेषताहरूको उल्लेख गरेकी छन् । शाहका गीतहरूमा व्यथा, विलौना, प्रेम, विरह, राष्ट्रियता, प्रकृतिप्रेम, आदि तत्वहरू समावेश रहन्छन् भन्ने उपाध्यायको ठहर छ ।

उपाध्यायले छिन्नलताको गीतको माधुर्य 'प्रेमीसँग एक्लिन नपरोस्' भन्ने 'थेगीको' चर्चा गरेकी छन् । यसमा छिन्नलताको प्रेमसँग अमीट माया रहेको छ । गीतका माध्यमबाट छिन्नलताले प्रेमीको प्रशंसा गर्नु नै यस गीतको प्रमुख विषय रहेको छ ।

यस कृतिमा चार जना मध्येकी स्रष्टा लोकप्रिया जोशी रहेकी छन् । उनी चार जना मध्ये काव्यकलाको पारख गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा उल्लिखित रहेकी छन् । उनले स्वच्छन्दतावादी कविताहरूको सिर्जन गर्नु नै मुख्य योगदान रहेको छ । उनले आफूले सिर्जना गरेका कविताहरू 'शारदा' मा छपाएर कविता परम्परामा संलग्न रहेकी छन् ।

चार जना नारी प्रतिभा मध्येकी प्रेमी राजेश्वरीलाई प्रेमको हँसिलो रूप देख्ने छायाँवादी कवयित्रीका रूपमा उल्लेख गरेकी छन् ।

उपाध्यायले प्रस्तुत कृतिमा, ओभेलमा परेका स्रष्टाहरूलाई पर्दामा उतार्ने कार्य गरेकी छन् । नारी विषयक अध्ययनमा प्रस्तुत कृति उल्लेख्य छ । व्यक्तिपरक रूपमा देखापरेका प्रतिभाहरूलाई सामूहिक रूपमा प्रस्तुत गर्नु कृति प्रकाशनको मुख्य विषय रहेको छ । नारीबाट नारीको प्रशंसा पाउनु यस कृति प्रकाशनको मुख्य सन्दर्भ देखापर्दछ ।

उपाध्यायको अर्को समालोचनात्मक कृति 'कवि म.वि.वि. शाहका काव्य प्रवृत्तिहरू' (२०४७), प्रकाशित रहेको छ । यस कृतिमा कवि शाहको साहित्यिक खोज गर्नु नै मुख्य विषय रहेको छ । यो कृतिमा कवि शाहले स्वच्छन्दतावादी कविता परम्परामा पुऱ्याएको योगदानको उल्लेख पाइन्छ । शाहले देवकोटाबाट सुरु भएको गीतिकविता परम्परालाई उत्कर्षमा पुऱ्याउन योगदान गरेका छन् । उपाध्यायका अनुसार शाहका कवितामा प्रकृतिप्रेम, राष्ट्रप्रेम, समतामूलक राज्यको परिकल्पना, भाईचाराको सम्बन्ध आदि रहेका छन् । शाहले आफू प्रेमिकाबाट विवहल भएर लेखेको कविता 'उसैका लागि' मा प्रेमिकाप्रति अपार माया भएको सन्दर्भ उल्लेख गरेका छन् ।

मायाको बन्धनमा बाँधिएपछि, अर्थात् प्रेमिकासँग छुट्टिन परेको अवस्थाको सन्दर्भको व्यथाप्रस्तुत कवितामा पाइन्छ । शाहका कवितामा स्वच्छन्दतावादी लेखनपरम्पराभित्र गीतिकविता, प्रकृतिप्रेम, राष्ट्रियता, मानवता आदिको उल्लेख पाइन्छ । कवि शाहका काव्यप्रवृत्तिहरूको उल्लेख गर्नु नै कृति प्रकाशनको मुख्य विषय रहेको छ ।

उपाध्यायको अर्को समालोचनात्मक कृति 'चाँदनी शाहको काव्यसंसार' (२०५१) प्रकाशित रहेको छ । यस समालोचनामा कवि चाँदनी शाहको कवित्व रचनामा निहित नारीचेत र मातृत्वको विश्लेषण गर्ने कार्य भएको छ । यस समालोचनामा एकातिर चाँदनी शाहका गीतका सन्दर्भमा नारी के हुन्? उनी के चाहन्छिन् ? र घर परिवार समाज र राष्ट्रनिर्माणमा नारीको उत्तरदायित्वका विषयमा उल्लेख छ । अर्कातिर त्याग, तपस्या र बलिदानका सन्दर्भमा आमाको चरित्र अद्वितीय हुन्छ भन्ने शाहका गीतहरूले प्रकट गरेका छन् । कवि शाहले मातृत्वको सम्बन्धमा नारीको विषयमा यसरी सरल पदावलीमा व्यक्त गरेकी छन् ।^{१५}

आमा भएर बाँडी हेर सन्तानका पीरहरू
आमा भएर बाँडी हेर सन्तानका खुशीहरू
आफ्नो लागि सबै बाच्दछन् यहाँ यस लोकमा
अरूका लागि बाँची हेर सन्ताप अनि दुःखमा ।

व्यष्टि वा समष्टि जुनसुकै रूपमा हेरेपनि नारीको उत्तरदायित्व निकै महान छ । घर-परिवार समाज राष्ट्र जहाँ पनि उनकै कर्तव्य र दायित्वको बढी अपेक्षा गरिन्छ । मानुषी नारीबाट स्वस्थ र सभ्य मानवको प्रादुर्भाव हुन्छ । जीवनको हरेक क्षेत्रमा नारीको भूमिका गहन रहेको छ । नारीको उच्च र आदर्श भाव त्यागमय जीवनले समाजमा अविरल अनुराग सिँचिएको हुन्छ । यही अनुरागले मानव जीवनमा अमृत बर्साउँछ । जीवन हरियाली भएर लहलहाउँछ । नारी वर्गको आफ्नो कर्तव्य घर परिवारबाट नै सुरु हुन्छ ।

यस कवितामा जव छोरी, आमा बन्छिन्, तव मात्र सन्तानका पीरहरू र खुशीहरू के हुन् बुझ्दछिन् भन्ने उल्लेख पाइन्छ । यस लोकको सन्दर्भमा, मानव आफ्नो लागि मात्र नबाँच, सुख मात्र नखोज, दुःखमा पनि बाँच्न सिक भन्ने मूल भाव व्यक्त गरेकी छन् । चाँदनी शाहको मातृत्व यही भन्दछ ।

चाँदनी शाहका राष्ट्रियताको भाव पनि यसरी प्रकट भएको छ ।^{१६}

'लड्नु छ आज शत्रु अशिक्षाभित्रै सिमानाको
चढाइ गर्नुपर्छ गरिबीमाथि नेपालीको ।'

कवि शाहमा 'नेपाल देशको रक्षा गर्नेछौं ज्यूँदा नेपाली भै' भन्ने प्रण नेपालीले तोतेबोली देखिनै सुरु गरेको हुन्छ । शाहले पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरणको सन्दर्भलाई उल्लेख गर्दै नेपालीहरू आफ्नो सिमाना मिचेको देख्न चाहँदैनन् भन्ने सन्दर्भलाई उल्लेख गरेकी छन् ।

^{१५} सुधा त्रिपाठी, सम्पा. महिला समालोचक र नेपाली समालोचना (ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०६२), पृ. ४६ ।

^{१६} सुधा त्रिपाठी, पूर्ववत्, पृ. ५४ ।

‘उपाध्यायले’ कवि म.वि.वि. शाहको काव्य संसार समालोचनात्मक कृतिलाई जोडेर नारीचेत, मातृत्व र नेपाली अस्तित्वलाई उल्लेख गरेकी छन् ।

गोमा उपाध्याय यस क्षेत्रको साहित्यपरम्परामा कविता विधाबाट साहित्यलेखन सुरु गरेकी हुन् । उनी यस क्षेत्रको कविता, खण्डकाव्य निबन्ध, भजनसंग्रह आदिमा कलम चलाउँदै आएकी छन् । उनको समालोचना लेखनको आरम्भ वि.सं. (२०३७) मा नै देखापर्दछ । ‘साहित्यिक फूलबारीका फूलहरू’ (२०३७), उपाध्यायको पहिलो समालोचनात्मक कृतिहरू हो । उनले यस क्षेत्रको समालोचना लेखनमा प्रभावपरक मान्यतामा कलम चलाएकी छन् । ‘साहित्यिक फूलबारीका फूलहरू’मा स्वच्छन्दतावादी र परिष्कारवादी कृति र कविहरूको उल्लेख गरेकी छन् । ‘चार नारी हस्ताक्षर समालोचनात्मक’ कृतिमा नेपालका प्रमुख गीतकारहरूको परिचय दिने कार्य भएको छ । ‘कवि म.वि.वि. शाहका काव्यप्रवृत्ति’ समालोचनात्मक कृतिमा शाहको काव्यप्रवृत्तिको उल्लेख पाइन्छ । ‘चाँदनी शाहको काव्यसंसार’ समालोचनात्मक कृतिमा शाहको काव्यलेखनको आरम्भ, काव्यचेत, शाहका राष्ट्रियता, मातृत्वचेत आदिको उल्लेख पाइन्छ ।

उपाध्याय यस क्षेत्रको कविता विधामा प्रथम चलाउने व्यक्ति, साहित्यका सबै विधामा कलम चलाउने, साहित्यकारहरूको चर्चा गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा रहेकी छन् । यस क्षेत्रको प्रभावपरक लेखनमा कलम चलाउनु उपाध्यायको उल्लेख्य योगदान रहेको छ ।

४.२.३ हीरामणि शर्मा पौड्याल

पौड्यालको जन्म वि.सं. (१९९९-२०४७) पर्वत जिल्लाको खानीगाउँ गा.वि.मा भएको हो । यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा पौड्याल तेस्रो स्थानको कालक्रमिक समालोचकका रूपमा रहेका छन् । स्नाकोत्तरसम्मको अध्ययन पूरा गरेका पौड्याल यस क्षेत्रको साहित्य परम्परामा कविता विधाबाट यात्रा आरम्भ गरेको उल्लेख पाइन्छ । उनले ‘सगरमाथा’ पत्रिकामा ‘उद्घोष’ शीर्षकबाट साहित्य यात्रा तय गरेका हुन् । उनको पूर्वाद्धको समय कविता विधामा संलग्न भएको देखिन्छ भने, उत्तरार्द्ध समय समालोचना र भाषिक अनुसन्धानमा संलग्न रहेको पाइन्छ । संघर्षशील जीवनको परिचयबाट पहिचान पाएका पौड्याल वासुदेव त्रिपाठी, मोदनाथ प्रश्रित आदिबाट प्रभावित भएका छन् ।^{१०} साहित्यका कविता, उपन्यास, निबन्ध आदिमा कलम चलाउन सिकेका पौड्याल अन्त्यमा साहित्यको पछिल्लो विधा समालोचनामा कलम चलाउन पुग्छन् । समालोचनासँगै उनको कलम भाषिक अनुसन्धानमा पनि क्रियाशील देखिन्छ । तिखारिएको भाषाशैली र तिखारिएको ज्ञानका बावजुद पौड्याल मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तनमा कलम चलाउने समालोचकका रूपमा देखापर्छन् । उनको साहित्यको अमूल्य पाटो भन्नु नै शिक्षक, प्राध्यापक, साहित्यकार, सम्पादक, समालोचक र भाषिक अनुसन्धाताका रूपमा उल्लेखनीय रहेका छन् ।

कविता विधाबाट साहित्यरम्भ गरेका पौड्यालले समालोचना लेखनको सुरुवात (२०३४) बाट सुरु गरेको उल्लेख पाइन्छ । ‘बसाइँ एक समीक्षा हाम्रो पुरुषार्थ’ (२०३४) फुटकर समीक्षाबाट उनको समालोचनात्मक लेखन कार्य सुरु भएको छ ।^{११} यिनै फुटकर लेखहरूको सङ्ग्रह

^{१०} सुभन्तनाथ सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. ९४ ।

^{११} अम्बिकादेवी निरौला, पूर्ववत्, पृ. १७ ।

‘समालोचनाको बाटोमा २०४१), पुस्तकाकार कृतिका रूपमा रहेको छ । उनी यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तनमा प्रतिवद्ध यथार्थवादी विषयवस्तुको उद्घाटन गर्ने प्रगतिवादी समालोचकका रूपमा रहेका छन् ।^{१२} अन्याय र अत्याचारका विरोधमा कलम चलाउनु पर्दछ, भन्ने मान्यता राख्ने पौड्याल यथार्थ र वास्तविकताको विश्वास गर्ने स्पष्टवादी समालोचकका रूपमा रहेका छन् । पौड्यालका समालोचनात्मक कृतिहरू भाषिक अनुसन्धान र समालोचनात्मक गरी दुई क्षेत्रमा विभाजित रहेका छन् ।^{१३}

‘समालोचनाको बाटोमा’ पौड्यालको पहिलो समालोचनात्मक कृतिका रूपमा रहेको छ । उनका ६ वटा पुस्तकाकार कृतिहरूमध्ये तीन वटा भाषिक अनुसन्धान र तीन वटा समालोचनाविषयक कृतिका रूपमा उल्लेख्य छन् । ‘बसाइँ एक समीक्षा हाम्रो पुरुषार्थ’ (२०३४), समीक्षात्मक लेखबाट पौड्यालले समालोचकीय यात्रा सुरु गरेका हुन् । ‘समालोचनाको बाटो’ कृतिले पौड्याललाई छिट्टै समालोचकका रूपमा स्थापित गरायो ।^{१४} यस सङ्ग्रहमा पौड्यालले विविध फुटकर समीक्षालाई अन्वितिमा मिलाएका छन् । पहिलो खण्ड उपन्यास खण्ड, दोस्रो खण्ड कथा खण्ड, तेस्रो खण्ड कविता खण्डलाई संरचित गरेका छन् । ‘समालोचनाको बाटोमा’ (२०४१) कृतिमा ८ वटा उपन्यास, ६ वटा कथा, १० वटा कविता, १ वटा निबन्ध र १ नाटक गरी जम्मा २६ वटा पाठहरूको अन्विति मिलाइएको छ । समालोचक पौड्यालले एक चिहान, बसाइँ, मालती, अविरल बग्दछ, इन्द्रावती, अनिदो पहाडसँगै जस्ता सामाजिक यथार्थवादी र तीन घुम्ती, पल्लो घरको भ्याल, सुम्निमा जस्ता मनोवैज्ञानिक उपन्यासलाई समालोचनाका लागि छनोट गरेका छन् । उनले यो कृतिको समालोचना गर्ने क्रममा प्रभावपरक समालोचनात्मक पद्धतिलाई समायोजन गर्दै केही मात्रामा सैद्धान्तिक पद्धतिलाई पनि अवलम्बन गरेका छन् । एक चिहान, ‘अविरल बग्दछ, इन्द्रावती’, ‘अनिदो पहाडसँगै’ जस्ता उपन्यासहरू समाजवादी यथार्थवादी उपन्यास हुन् । उनले उपन्यासका विश्लेषणका क्रममा उपन्यासलाई समालोचनात्मक रूपमा त्यसका सकारात्मक र नकारात्मक पक्षलाई केलाउने काम गरेका छन् । ‘एक चिहान’ उपन्यासलाई परम्परागत रुढिवादी अन्धविश्वासका विरुद्धमा मार्क्सको समाजवादी वस्तुवादी विचारलाई प्रगतिवादी साहित्यिक रूप दिने उपन्यास मानेका छन् ।^{१५} उनले यस उपन्यासको विश्लेषणमा कला पक्षको कम प्रयोग र विचार पक्षलाई सशक्त बनाउने कार्य गरेका छन् । ‘धवलागिरिका पुरस्कृत कृति र विहङ्गम दृष्टिमा’ जगन्नाथप्रसाद लम्सालले ‘समालोचनाको बाटोमा’ (२०४१) कृतिलाई पौड्यालको समालोचनात्मक प्रतिभाको प्रथम उपलब्धिपरक सामग्रीका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । लम्सालको अनुसार प्रस्तुत कृति काव्य, कविता, कथा, उपन्यास जस्ता विधाहरूलाई समेटेको परिचायक सङ्कलित रूपमा उल्लेख गरेका छन् । लम्सालका अनुसार वस्तु सत्यका गहिराइका दृष्टिले यसमा सङ्कलित समालोचनाहरू समान स्तरका देखिंदैनन् । दुई तिहाइ समालोचनाहरू परिपक्व

^{१२} राजेन्द्र सुवेदी पूर्ववत्, पृ. २६ ।

^{१३} सुकुम शर्मा, “हीरामणि शर्मा पौड्याल : छोटो चिनारी”, जनमत (वर्ष १५, अङ्क ७-८, २०५५), पृ. ५ ।

^{१४} ऐजन, पृ. ५ ।

^{१५} घनश्याम ढकाल, (सम्पा.), यथार्थवादी नेपाली समालोचना, (पोखरा : गण्डकी साहित्य सङ्घ, २०६२), पृ. ५३७ ।

समालोचकीय प्रखरतातिर उन्मुख रहेका छन् भने, एक तिहाइ समालोचनाहरू विवेचनाका स्तरमा राख्न सुहाउने प्रतीत हुन्छन् ।

यस समालोचनामा पौड्यालले एकातिर नेपाली साहित्यका लब्ध प्रतिष्ठित साहित्यकारका बहुचर्चित कृतिको विश्लेषण गर्ने प्रयत्न गरेका छन् भने, अर्कोतिर नवोदित प्रतिभाका कृतिको मूल्य निरूपण गर्न प्रयत्न पनि गरेका छन् ।^{१६} सामाजिक महाकाव्यका रूपमा देवकोटाको 'सुलोचना' महाकाव्य, 'एक चिहानको वैचारिक परिप्रेक्ष्य, सामाजिक पृष्ठभूमिका रूपमा बसाइँ उपन्यास' आदि कृतिमा पूर्ववर्ती समालोचकहरूका मन्तव्य, धारणा र दृष्टिकोणलाई लेखाजोखा गरेर निष्कर्षमा पुगेका पाइन्छ ।

यस कृतिमा पौड्यालले पूर्वीय र पाश्चात्य समालोचनात्मक मापदण्डलाई पहिल्याएका छन् । प्रत्येक साहित्यिक उपजका रूपमा अनुसन्धानमूलक प्रगतिवादी मापदण्डका आधारमा विश्लेषण गर्नु कृति प्रकाशनको मुख्य विषय भएको पाइन्छ ।^{१७} प्रस्तुत कृति ३१३ पृष्ठमा रहेको देखिन्छ । पौड्यालले प्रस्तुत कृति प्रकाशनपछि 'रत्न पुरस्कार' प्राप्त गरेका छन् ।

'परिक्रमा' उनको दोस्रो समालोचनात्मक सङ्ग्रह हो । लघुआयामिक समीक्षाका मान्यतामा नवोदित साहित्यकारका कृतिलाई प्राथमिकता दिएर कृति र प्रतिभा परिचय गराउने उद्देश्य यस सङ्ग्रहमा भएको छ । यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित समालोचनात्मक लेखलाई कविता, काव्य, कथा, उपन्यास, नाटक, निबन्ध, खण्ड गरी विभाजन गरिएको छ । विशेषतः पश्चिमाञ्चल क्षेत्रका साहित्यिक रचनासँग सम्बद्ध समीक्षाहरू यसमा रहेका छन् ।^{१८} २९ वटा समीक्षात्मक लेखहरू समाविष्ट गरी ८८ पृष्ठमा प्रस्तुत कृति संरचित रहेको छ । 'रचना विवेचना' (२०४६) सालमा प्रकाशित तेस्रो समालोचनात्मक कृति हो । यसमा १० वटा लेखहरू राखिएका छन् । प्रस्तुत कृति प्रगतिवादी चिन्तन र समालोचनात्मक मान्यताको राम्रो परिचय भएको कृति हो । 'रचना विवेचनामा' 'अविरल बग्दछ इन्द्रावती' उपन्यासलाई जीवनवादी आशावादी स्वर व्यक्त गर्ने उपन्यासका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । 'अनिदो पहाडसँगै' को विश्लेषणमा पौड्यालले यथार्थवादी, राजनैतिक जागरणधर्मी उपन्यासका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । 'सुम्निमा' र 'पल्लो घरको भ्याल' उपन्यासमा मनोवैज्ञानिक समालोचनाको रूपमा उल्लेख नगरी प्रगतिवादी र समाजसापेक्ष दृष्टिले अध्ययन गरेका छन् ।^{१९}

जगन्नाथप्रसाद लम्सालका अनुसार- पौड्यालका रचना विवेचनामा सङ्कलित १० वटा कृतिको अध्ययन गर्दा कृतिको समाजसापेक्ष दृष्टिकोण र रचनात्मक शिल्पपद्धति दुवैको सापेक्षिक महत्त्वका आधारमा मूल्य निर्धारण गरेका छन् । कृति पढेर भावावेगमा उल्लेख गर्नुको सट्टा सन्तुलित र संयमित ढङ्गबाट समालोचना गरेका छन् । यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित लुम्बिनी

^{१६} जगन्नाथप्रसाद लम्साल, "हीरामणि शर्मा पौड्याल र उनको कृति समालोचनाको बाटोमा", धवलागिरिका विहङ्गम दृष्टि (वर्ष ? अङ्क ? २०५७), पृ. ५४ ।

^{१७} हीरामणि शर्मा पौड्याल, समालोचनाको बाटोमा (पर्वत : इन्दिरा शर्मा, (२०४१), पृ. ५० ।

^{१८} सुकुम शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ५ ।

^{१९} घनश्याम ढकाल, पूर्ववत्, पृ. ५३८ ।

अञ्चलका काव्यकार र तिनका काव्यहरू' नामक समालोचना अपेक्षित रूपमा लामो छ । लुम्बिनी अञ्चलका काव्यकृतिलाई चिनाउन उक्त समालोचना सफल भएको छ । कृष्णप्रसाद पराजुलीको 'सय थुँडा फूल'मा सङ्कलित मुक्तकहरूमा पाइने वर्ण्य अन्तर्वस्तु र कला सौन्दर्यको विस्तृत चर्चा गर्दै ती मुक्तकहरू सुरुचिपूर्ण भएको निष्कर्ष दिएका छन् । भीमनिधि तिवारीको विष्फोट कविताको उल्लेख गर्दै नेपाली समाजका दुर्बलतामा व्यङ्ग्य गर्ने व्यङ्ग्यकार सिद्ध गरेका छन् ।^{२०} रामचन्द्र भट्टराईका छन्दोबद्ध कविताहरूमा पनि प्रगतिवादका परिचायक कविताका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । रमेश विकलको 'अविरल वग्दछ इन्द्रावती' उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादी प्रगतिवादी धाराका नेपाली उपन्यास परम्परामा एक बेजोडका उपलब्धिका रूपमा मूल्याङ्कन गरेका छन् ।^{२१}

कथामा विनयकुमार कसजूका लघुआयमिक कथाहरूका प्रतिकात्मक सन्देश र व्यङ्ग्य छर्लाङ्गाउन खोजिएको छ । निबन्ध सम्बन्धी अन्तिम समालोचनामा माधवप्रसाद देवकोटाका गद्यलेखन कलाको मूल्याङ्कन गरिएको छ । प्रस्तुत कृतिको अध्ययनबाट देवकोटाका प्रमुख प्रवृत्तिको निरूपण गर्दै समाजनिरपेक्ष आध्यात्मिकवादी दर्शनका अनुयायीका रूपमा उल्लिखित गरिएको छ । पौराणिक युगतिर फर्केमा जीवन सुखमय हुन्छ भन्ने देवकोटाको एकोहोरो ढिपी वैज्ञानिक युगका निमित्त युग सार्थक छैन भन्ने यस समीक्षाको निचोड हो ।^{२२} यस कृतिमा १९२ पृष्ठ रहेका छन् । प्रस्तुत कृति लुम्बिनी अञ्चलका काव्य जगत्को परिचय दिनु यसको थप विशेषता रहेको देखिन्छ ।

समालोचनाको अध्ययन र लेखनपछि पौड्याल भाषिक अनुसन्धानमा तल्लीन रहेका छन् । उनको 'बोटे भाषाको अध्ययन' (२०४२) लघु शोधपरियोजना अन्तर्गत तयार पारिएको पुस्तकाकार प्रतिवेदनको नाम हो । क्षेत्रीय पुस्तकालयीय विधि अपनाएर तयार पारिएको यस पुस्तकमा बोटे जातिको सामाजिक, सांस्कृतिक, जीवन बोटे भाषासँग नेपालका केही आर्य भाषाहरूको तुलना यसमा गरिएको छ । यस जातिको व्याकरणात्मक स्वरूप, शब्द सङ्कलन, क्रियारूपावलीको परिचय, यस कृतिमा पाइन्छ । प्रस्तुत कृति १९२ पृष्ठमा रहेको छ ।

'कुमाल भाषाको' अध्ययन पनि लघुअनुसन्धान परियोजना अन्तर्गत शोध गरिएको प्रस्तुत प्रतिवेदनको संशोधित रूप हो । यसको अनुसन्धान बोटे भाषाको अध्ययनपूर्व भएपनि यसको प्रकाशन (२०४३) मा भएको पाइन्छ । यस कृतिमा कुमाल जातिका सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, कुमाल र आर्यभाषासँग यसको तुलना, कुमाल भाषाको व्याकरणिक स्वरूप, कुमाल भाषाको शब्द सङ्कलनलाई समावेश गरिएको छ ।^{२३} लोप हुन लागेको कुमाल भाषालाई परिश्रमपूर्वक खोज गरी लोप हुनबाट जगाउँदै सम्बन्धित जनजातिमा जनचेतना फैलाउनु यसको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

^{२०} जगन्नाथप्रसाद लम्साल, 'विवेचकका आँखामा रचना विवेचना', लहर (वर्ष १२, अङ्क २४, २०४७), पृ. ४० ।

^{२१} ऐजन्, पृ. ३९-४१ ।

^{२२} ऐजन्, पृ. ४१ ।

^{२३} सुकुम शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ६ ।

‘पर्वती भाषिकाको स्वरूप र संरचना’ (२०४४) तेस्रो भाषिक अनुसन्धानात्मक कृतिका रूपमा रहेको छ । पर्वती भाषिकाको स्वरूप र संरचनाको बारेमा अध्ययन गरेर प्रस्तुत कृतिको प्रकाशन गरेको पाइन्छ । यस कृतिमा पर्वती भाषिकाको स्वरूप र भाषिक सम्पर्क, पर्वती भाषिकाको शब्द निर्माणपद्धति, पर्वती भाषिकाको व्याकरणात्मक स्वरूप, पर्वती भाषिकामा ध्वनितात्विक परिवर्तन, उखानटुक्काको सङ्कलन भाषिक शब्द सङ्कलन गरी यसलाई पूरा गरिएको छ । राष्ट्रभाषाको शाब्दिक भण्डारलाई बढाउन भाषिकागत अध्ययनको थप शृङ्खलालाई यस भाषिका कृतिले टेवा पुऱ्याएको छ ।

पौड्याल आफ्नो जीवनकाल (१९९९-२०४७) सम्म नेपाली साहित्यका सबै विधामा कलम चलाएको पाइन्छ । क्यान्सर रोगबाट लामो समयसम्म आक्रान्त भएका पौड्याल मृत्युशैयामा रहँदाको बखतमा समेत यस्तो मनोभाव व्यक्त गर्छन् । “नेपाल देश र नेपाली जनता क्यान्सरमुक्त होवोन, मलाई क्यान्सर लागेकोमा दुःख छैन” यस सन्दर्भबाट उनको नेपाली भाषा, साहित्य र राष्ट्रप्रतिको अतुलनीय माया रहेको देखिन्छ ।

नेपाली भाषा-साहित्यसँगै पर्वत जिल्लाको समालोचनाको जग निर्धारण गर्ने श्रेय उनमा रहेको उल्लेख हुन्छ । उनले यस क्षेत्रको सैद्धान्तिक समालोचना परम्परामा कृतिको विश्लेषण गर्ने समालोचकका रूपमा रहेका छन् । यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा गुण दोषको पहिचान गरी कृतिको मूल्य मापनको कार्य पौड्यालबाट सुरु भएको छ । भाषासँग यस क्षेत्रको भाषिक पहिचानको खोजी गर्ने कार्य पनि पौड्यालबाट नै आरम्भ भएको छ । क्षेत्रीय भाषिकाको रूपमा बोटे, कुमाल र पर्वती भाषिकाको अध्ययन परम्पराको आरम्भ पनि पौड्यालबाट सुरु भएको छ । यस क्षेत्रको साहित्य परम्परामा समालोचनालाई छुट्टै विधाका रूपमा स्थापित गर्नु उनको उल्लेख्य योगदान रहेको छ । उनका प्रकाशित कृतिहरूको अध्ययन गर्दा समालोचना, भाषिक अनुसन्धान र निबन्ध विधामा समेत योगदान रहँदै आएको पाइन्छ ।

४.२.४ जगन्नाथप्रसाद लम्साल

लम्सालको जन्म वि.सं. २००१ साल पर्वत जिल्लाको खानीगाउँ गा.वि.स. मा भएको हो । नेपाली भाषामा स्नाकोत्तरसम्मको अध्ययन पूरा गरेका लम्साल लामो समयको प्राध्यापन सेवापश्चात हाल सेवा निवृत्त रहेका छन् । लम्सालका समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशित भएको पाइँदैन । विविध पत्रपत्रिकामा प्रकाशन गरिएका लेख र पुस्तक समीक्षाका आधारमा उनको समालोचकीय मापदण्डको पहिचान गर्न सकिन्छ । यस क्षेत्रको समालोचनात्मक अध्ययन परम्परामा लम्सालले चौथो स्थाननिर्धारण गरेको उल्लेख पाइन्छ । उनका विविध पत्रपत्रिकामा उल्लेखित लेख, समीक्षाहरूको सूची निम्नानुसार छन् ।

(क) समष्टि द्वैमासिक (२०५८)

समालोचकीय प्रवृत्तिको आलोकमा हीरामणि शर्मा पौड्याल,

(ख) ‘लहर’ साहित्यिक मासिक पत्रिका (२०४७), विवेचकका आँखामा रचना विवेचना,

(ग) ‘धवलागिरि साप्ताहिक’ (२०५४) कवित्वको ओजमा स्व. हीरामणि शर्मा पौड्याल

- (घ) धवलागिरिका पुरस्कृत कृति र विहङ्गम दृष्टि (२०५७)
- (ङ) हिरामणि शर्मा पौड्याल र उनको कृति समालोचनाको बाटोमा,
- (च) भाषिक लघु-अनुसन्धान, छन्त्याल भाषा (खाम कुरा, २०५५), अप्रकाशित लघु शोधअनुसन्धान ।

जगन्नाथप्रसाद लम्सालले सन् १९६२ मा भारतबाट प्रकाशित 'कल्याणी' पत्रिकामा 'गोठालो' शीर्षकको कविता प्रकाशित गरेर साहित्यिक यात्राको थालनी गरेका हुन् । कविता विधाबाट साहित्यिक यात्रा तय गरेका लम्साल महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको गहिरो छाप परेको देखिन्छ । उनले ईश्वरको पाखण्डवृत्तिको तिरस्कार गर्दै मानव कल्याणका लागि गरिने धर्म नै वास्तविक धर्म ठान्दछन् । 'ईश्वरलाई चुनौति' शीर्षकको कवितामा ईश्वरलाई यसरी हाँक दिएका छन् ।^{२४}

‘मीठो-मीठो चौरासी व्यञ्जन खाएर,
मीठाउरे जिँभो भएका तिमीलाई,
रात दिन दश नङ्ग्री खियाएर पनि पेट भर्न नपाउनेले,
किन नैवेद्य चढाउनु प्यो ?’

लम्सालले, ईश्वरको सन्दर्भलाई लिएर ठूलाबडाले धर्मको नाममा गरिब जनतालाई लालयित गरेको प्रसङ्गलाई उल्लेख गरेका छन् । ईश्वरको नाममा मन्दिर धाउने वृत्तिलाई छोडेर मानव धर्ममा संलग्न रहन प्रस्तुत पङ्क्तिहरू उल्लेख गरेको छ ।

लम्सालले 'राष्ट्रिय द्वैमासिक' (२०५८) मा हिरामणि शर्माको समालोचकीय प्रवृत्तिको उल्लेख गरेका छन् । लम्सालका अनुसार पौड्यालका समालोचनात्मक प्रवृत्तिहरू निम्न रहेका छन् । प्रभावपरकता, व्याख्यात्मकता, अनुसन्धानात्मक, प्रगतिवादी चिन्तन, तुलनात्मक पद्धति, यथार्थवादी विधा सिद्धान्तको ज्ञान, आदिका बारेमा उल्लेख गरेका छन् ।

लम्सालले 'लहर' द्वैमासिक (२०५७) मा पौड्यालको 'रचना विवेचनाको समीक्षा' गरेका छन् । प्रस्तुत समालोचनामा १० वटा कृतिकेन्द्रित समालोचनाहरू सङ्कलित छन् । प्रस्तुत समालोचनाहरूमा पौड्यालले मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तन र प्रगतिवादी सैद्धान्तिक परम्परालाई अवलम्बन गरेका छन् । एकातिर कृतिकारका रूपमा राय सल्लाह दिएका छन्, अर्कोतिर आफ्ना विचारलाई तार्किकता र निर्भीकताका साथ प्रयोग गरेका छन् ।

लम्सालले धवलागिरिका 'पुरस्कृत कृति र विहङ्गम दृष्टिमा' पौड्यालको समालोचनाको बाटोमा (२०४९), को समीक्षा गरेका छन् । 'समालोचनाको बाटोमा' (२०४९) पौड्यालको पहिलो पुस्तकाकार कृतिका रूपमा रहेको छ । यस कृतिमा कथाखण्ड, निबन्ध खण्ड र उपन्यास खण्डलाई छुट्टाछुट्टै विश्लेषण गरिएको छ । यस कृतिमा लम्सालले बहुचर्चित साहित्यकारका बारेमा उल्लेख गरेका छन् भने, अर्कोतिर नवोदित प्रतिभाहरूको साहित्यिक कृतिको

^{२४} जगन्नाथप्रसाद लम्सालबाट लिएको व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

मूल्याङ्कन गरेका छन् । देवकोटालाई सामाजिक महाकाव्यका रूपमा उल्लेख गर्दै बसाइँ उपन्यासलाई सामाजिक यथार्थवादका रूपमा अध्ययन गरेका छन् ।

धवलागिरि, साप्ताहिक (२०५४) मा लम्सालले पौड्यालको कवि प्रतिभाको मूल्याङ्कन गरेका छन् । जीवनीपरक लेखनपरम्परामा तयार पारिएको प्रस्तुत लेखमा पौड्यालका फुटकर कविताहरूको उल्लेख पाइन्छ । लम्सालका अनुसार पौड्यालले कविता विधाबाट साहित्यको लेखनारम्भ सुरु गरेको सम्बन्धमा चर्चा गरेका छन् ।

लम्साल फुटकर समीक्षा गर्नुका साथै भाषिक अनुसन्धानमा पनि तल्लीन भएको जानकारी प्राप्त हुन्छ । उनको भाषिक अनुसन्धान सम्बन्धी कार्य छन्त्याल भाषा (खाम कुरा): एक अध्ययन विश्लेषणयोग्य रहेको छ । प्रस्तुत लघुशोध भाषिक अनुसन्धान आफू प्राध्यापन पेशामा रहँदा दिनबहादुर थापा र अनुसन्धाता स्वयमले तयार पारेको उल्लेख पाइन्छ । प्रस्तुत शोधमा ८४ पृष्ठहरू रहेका छन् । प्रस्तुत लघु शोध अध्ययन धवलागिरिका छन्त्याल जातिहरूको भाषिक, सांस्कृतिक, चालचलनलाई आधार बनाएर तयार पारिएको उल्लेख पाइन्छ । उनले छन्त्याल जातिको केन्द्रविन्दु म्याग्दी जिल्लाका गुर्जा, ताकुम, दरवाड, कुइने आदि ठाउँहरूको अध्ययनबाट तयार पारेका छन् । क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिको प्रयोगबाट तयार पारिएको प्रस्तुत शोध छन्त्याल जाति र अन्य जनजातिका शब्दभण्डारको विभेदतामा देखिने एकरूपताका सन्दर्भमा तयार पारिएको छ । उनले छन्त्याल जातिको केन्द्रविन्दु म्याग्दी जिल्लालाई आधार बनाएपनि, बाग्लुङ र पर्वतका छन्त्यालहरूका विविध सन्दर्भलाई समेत समाहित गरेका छन् । लम्सालले नामिक शब्दमा थकाली, गुरुङ खाम मगरसँग नेपाली भाषाको तुलना यसरी गरेका छन् ।^{२५}

नेपाली	छन्त्याल	थकाली	गुरुङ	खाम मगर
छोरा	कोला	भ्र	भ्र	डाजा
छोरी	च्हामे	भ्रमे	च्हमे	अजा
फुपू	निनी	डयेरन	फाने	फुपू
मानिस	म्ही	म्ही	मि	म्ही
मुख	सुड	सुड	सु	हेय

लम्सालले नेपाली भाषासँग अन्य जनजातिको भाषिक विभेदको तुलना गरेका छन् ।

जगन्नाथप्रसाद लम्साल (२००९) आफ्नो जीवनको पूर्वाद्धबाट नै साहित्यका कविता, लेख, समीक्षामासमेतमा कलम चलाउँदै आएको पाइन्छ । शरीरको संवेदनशील अङ्ग हात गुमाएका लम्साल एउटा हात भएर पनि साहित्य विकासको निरन्तरतामा लागि रहनु उल्लेखनीय योगदान रहेको देखिन्छ ।

^{२५} जगन्नाथप्रसाद लम्साल, दिनबहादुर थापा, छन्त्याल भाषा खाम कुरा, (बाग्लुङ : अप्रकाशित लघुशोध परियोजना, २०५५), पृ. २२ ।

समालोचना लेखनमा प्रगतिवादका केही भिल्काहरू देखिएपनि उनको प्रभाव भाषिक अनुसन्धानमा नै रहेको छ । हीरामणि शर्मा पौड्यालले सुरु गरेको क्षेत्रीय भाषिक अध्ययन परम्परालाई अगाडि बढाउने कार्य लम्सालबाट नै भएको देखिन्छ । उनले भाषिक योगदानको विकासमा लागि रहनु उल्लेखनीय कार्य भएको देखिन्छ ।

४.२.५ कुसुमाकर न्यौपाने

न्यौपानेको जन्म वि.सं. (२०१७) साल पर्वत जिल्लाको सरौंखोला गा.वि.स.मा भएको हो । उनी यस क्षेत्रको समालोचना परम्पराको कालक्रमिक अनुसार पाँचौं स्थानको व्यक्तित्वका रूपमा उल्लेखनीय रहेका छन् । न्यौपानेले हरिद्वारबाट प्रकाशित 'सगरमाथा' पत्रिकामा 'म मिल्ने छु सखे' यही स्थानमा नामक कविता प्रकाशन गरेर साहित्यमा देखापरेका हुन् । नेपाली भाषामा स्नाकोत्तर पूरा गरी हाल पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरामा सहप्राध्यापक पदमा रहेका छन् । उनले हाल लोकसाहित्य विषयक अनुसन्धानमा पी.एच.डी सम्मको अध्ययन पूरा गरेको समेत सूचना पाइन्छ ।

न्यौपानेले पैयुंखोले लोकगीतको सङ्कलन वर्गीकरण र विश्लेषण अप्रकाशित शोधपत्र, कीर्तिपुर (२०४४) बाट लोकगीतको अनुसन्धानात्मक कार्य सुरु गरेका छन् । उनका लोकसाहित्यपरक अनुसन्धानात्मक कृतिहरू र विविध पत्रिकामा प्रकाशित लेख समीक्षात्मक प्रकाशित छन् । तिनीहरूको सूची निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।^{२६}

यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा न्यौपाने लोकगीत र संस्कृतिको खोज अनुसन्धान गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा रहेका छन् । उनका कृतिगत, फुटकर अनुसन्धानात्मक समीक्षाहरू पनि लोकसाहित्य विषयक अध्ययनमा नै रहेका छन् ।

न्यौपानेले, 'पैयुंखोले लोकगीतको सङ्कलन वर्गीकरण र विश्लेषण' (२०४४) शोध विषयक अध्ययनबाट लोकगीतको क्षेत्रमा अनुसन्धान सुरु गरेका हुन् । पुस्तकाकार रूपमा न्यौपानेको प्रथम प्रकाशित कृति 'कास्की जिल्लामा प्रचलित लोकगीतमा वृक्ष, वनस्पति र वन' (२०४९) प्रकाशित रहेको छ । प्रस्तुत कृति अष्ट्रेलिया सामुदायिक वन परियोजनाबाट सम्बन्धित अनुसन्धानको सिलसिलामा प्रकाशन गरिएको उल्लेख पाइन्छ । यो पुस्तक ६२ पृष्ठको बनोटमा संरचित रहेको छ । जसमा तीन अध्यायहरू रहेका छन् । प्रथम अध्यायमा कास्की जिल्लामा प्रचलित लोकगीतलाई वनस्पति र वनको आधारमा चिनारी दिइएको छ । त्यस क्षेत्रमा पाइने वृक्ष अनुसार गीतले पहिचान पाउनु यस कृतिको मुख्य विषय रहेको छ । पहिले अध्यायमा त्यस क्षेत्रका वृक्षहरू अशोक, आँप, आरु, कटुस, काफल, केतुके, खल्लु, गोवानु, चौलानी, टुनी, धाइरो, फलेदो, बर आदिको उल्लेख गरिएको छ । वनस्पतिमा खर, डाली, पाती, सेउला आदिको चिनारी दिइएको छ ।

दोस्रो अध्याय कास्की जिल्लामा प्रचलित लोकगीतसँग वनको आवश्यकता, संरक्षण र सम्बर्द्धन का बारेमा उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत अध्यायमा वनको आवश्यकता किन ? भन्ने

^{२६} कुसुमाकर न्यौपानेसँग लिएको व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

विषयमा उल्लेख पाइन्छ । यस अध्याय वनको संरक्षण र सम्बद्धनमा स्थानीयवासीको भूमिका बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

तेस्रो अध्याय वृक्ष, वनस्पति र वनसँग लोकगीतको सम्बन्धका बारेमा उल्लिखित देखिन्छ । न्यौपानेले सबै वृक्षको नामवाट गीतको सङ्कलन गरेका छन् । वृक्षसँग लोकगीतलाई जोडेर स्थानीयवासीमा जनचेतना जगाउनु यस कृतिको प्रमुख विषय रहेको छ । न्यौपानेले वृक्षलाई स्थानीय लोकगीतमा रूपान्तरण गरेर वृक्षको महत्त्वलाई व्यक्त गरेका छन् । कृतिमा संलग्न आरु सम्बन्धी गीत^{२७}

“आरु फुल्यो सरुमा रानी,
वर्षा लाग्यो म रुँदै का जानी . . . ?”

लालीगुराँस सम्बन्धी गीत :

लेक फुँल्यो लाली गुराँस, बैसी फुल्यो प्याउँली
जे पीर पर्नु मैलाई पन्यो किन रुन्छिन् न्याउँली . . . ?

प्रस्तुत कृति प्रकाशन गर्नुको मूल आशय कास्की जिल्लाको स्थानीयतामा वनको उपयोगिता र महत्त्वलाई प्रकाश पार्नु रहेको देखिन्छ ।

कुसुमाकर न्यौपानेको अर्को प्रकाशित कृति लोकरामायण नाटक प्रकाशित छ । यसको प्रकाशन (२०६५) सालमा भएको उल्लेख पाइन्छ । अयोध्यावासी श्रीरामको जीवनमा आधारित भएर प्रस्तुत कृतिको प्रकाशन भएको देखिन्छ । बाल्यकालदेखि नै लोकगीतमा रुचि राख्ने न्यौपाने गन्धर्वहरूले गाएका श्लोकहरू सङ्कलन गरेर यसको विषयवस्तु तयार पारेका छन् । अर्घाखाँची जिल्लाका केशवपुरी, मान पुरी र नारायण गिरिले सङ्कलन गरेका रामायणका श्लोकहरू पनि यसमा समावेश रहेका छन् । सङ्कलित श्लोकहरू र भानुभक्तिय रामायणका श्लोकहरू तुलना गरी यस कृतिमा तुलनात्मक परम्पराको अध्ययन गरिएको छ । क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिको प्रयोग गरेर तयार पारिएको कृति रामायण विषयक अनुसन्धानकै उपजका रूपमा रहेको छ । प्रस्तुत कृति ६ अध्याय र ७ खण्डमा विभाजित रहेको छ ।

पहिलो अध्यायमा रामको व्युत्पत्ति, दोस्रो अध्यायमा रामको चिनारी, तेस्रो अध्यायमा संकलित श्लोक र परम्परित गाएका लोकरामायणका पाठलाई उल्लेख गरिएको छ । चौथो अध्यायमा लोकरामायणको उल्लेख पाँचौ अध्यायमा लोकरामायणका विशेषता छैटौ अध्यायमा निष्कर्ष खण्ड र परिशिष्टमा गन्धर्वहरूले गाएका काण्डलाई सङ्कलन गरी सुरक्षित गरिएको छ । यस कृतिमा न्यौपानेले लोकसमाजमा प्रचलित खेती भजनको उल्लेख गरेका छन् । लोकगीतमा न्यौपाने रामको प्रयोग यसरी गर्छन् ।^{२८}

^{२७} कुसुमाकर न्यौपाने, कास्की जिल्लामा प्रचलित लोकगीतमा वृक्ष, वनस्पति र वन (काठमाडौं : अष्ट्रेलिया सामुदायिक वन परियोजना, २०४९), पृ. ५ ।

^{२८} कुसुमाकर न्यौपाने, लोकरामायण (काठमाडौं : लेखक स्वयम्, २०६५), पृ. ३ ।

रामलाई वनिबास

भरतलाई रजाई

+ + +

न्यौपानेले रामको व्यक्तिको प्रसङ्गसँगै रामायणका सातकाण्डको तुलना र प्रतितुलना जनजीवनका सङ्कलित श्लोकहरूसँग गरेका छन् । यो कृति ११८ पृष्ठमा रहेको छ । सरल भाषा र बोधगम्य अभिव्यक्ति यसको पहिचान रहेको छ ।

न्यौपानेको तेस्रो प्रकाशित कृति गोपीचन लोकनाटक (२०६५) प्रकाशित रहेको छ । यस कृतिमा गोपीचनलाई विषय बनाएर यसको शीर्षीकरण गरिएको छ । नेपाली लोकगाथाको क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउने 'गोपीचन', 'सरुमैरानी', 'मनकोइली रानी', रिपुमल्लको 'चाँचरी' आदिसँग सम्बन्धित रहेका छन् । यसर्थ, गोपीचनको जीवन वृत्तान्त नै प्रस्तुत लोकनाटकको विषयवस्तु बन्न पुगेको छ ।

कुनै देशका जनताले गोपीचनलाई राजा बनाउनु, गोपीचनको विवाहा दिलविक्रम सेनकी छोरीसँग हुनु, राजा 'फुसरा' जोगीसँग लाग्नु, बाह्र वर्षपछि राजा त्यही राज्यमा आएर बस्नु, आदि कथावस्तुको बुनोटबाट घटना अगाडि बढेको छ ।

यस लोकनाटकमा प्रयोग भएका गीतका खण्डलाई तिरिपासा खेल्ने 'आख्लाका' रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ । यहाँ 'गोपीचन' र 'फुसरा' जोगी बीचको घटनालाई विषयवस्तु बनाएर आख्यानात्मक गीतसँग जोडिएको छ ।^{२९}

सोनाहोरे सोनाहोरे राजाज्यू हामरो

टमुहामु टिरिपासा खेलम्

आहो टमुहामु टिरिपासा खेलम् ।

माथिको 'आख्ला' मा फुसरो जोगीले राजा गोपीचनलाई पासा खेलन सम्बोधन गरेको प्रसङ्गलाई उल्लेख गरेका छन् ।

न्यौपानेले फुटकर पत्रपत्रिकामा पनि लोकगीत विषयक अनुसन्धानहरू गर्दै आएका छन् जसलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ । उनले शिक्षा चौतारी (२०५९) मा कृष्णप्रसाद भण्डारीद्वारा लिखित 'सिर्जनाका फूलहरू' छन्दोबद्ध कवितासङ्ग्रहको समालोचना गरेका छन् । 'सिर्जनाका फूलहरू' कवितासङ्ग्रहमा फूल समान हुर्किएकी बहिनीको मृत्यु भएपछि करुणमय भावना जागृत भई यसको सिर्जना गरेको पाइन्छ । यस कवितासङ्ग्रहको समालोचनामा न्यौपानेले राष्ट्रप्रेम, स्वतन्त्रताको चाहना, विसङ्गतिको बोध, अस्तित्वको खोज, नारीप्रति श्रद्धा आदिका आधारमा उल्लेख गरेका छन् ।

^{२९} कुसुमाकर न्यौपाने, गोपीचन लोकनाटक (काठमाडौं : लेखकस्वयम्, २०६५), पृ. १०१ ।

पृथ्वीवाङ्मय (२०५९) मा नेपाली लोकगीतको विकासमा पोखरेली गन्धर्व जातिको योगदानका सन्दर्भमा चर्चा गरेका छन् । उनले गन्धर्व जातिको चिनारी दिदै गन्धर्वहरूले गाउँने कर्खा, गाथा, सवाइ, मालसिरी, पर्वगीत, कर्मगीत, आदिको उल्लेख गरेका छन् ।

‘प्राज्ञमञ्च’ (२०६०) मा तीजेगीत र यसका विशेषताका सम्बन्धमा उल्लेख गरेका छन् । उनले तीज शब्दको परिचय दिदै तीजका विशेषताका सम्बन्धमा नारी सहभागिता, सामाजिकता, सामूहिक भावना, नारीवेदना, मनोरञ्जकता, माइतीप्रतिको मोह, बोधगम्यता आदिको उल्लेख गरेका छन् । यस समालोचनामा न्यौपानेले गीतलाई महिलाहरूमा तीजको अस्तित्वको आधारमा उल्लेख गरेका छन् ।

न्यौपानेले पृथ्वीवाङ्मय (२०६०) मा नेपाली कथा शिक्षणका सम्बन्धमा कथा सिद्धान्त, कथाको विकासक्रम, नेपाली कथाकारको परिचय दिनुका साथै कक्षा शिक्षणमा देखापरेका समस्याको अध्ययन गरेका छन् । प्रस्तुत शिक्षण योजना नेपाली कथा ३०२ लाई आधार मानेर तयार पारेको पाइन्छ ।

उनले जनप्राज्ञमञ्च (२०६२) मा नेपालमा सोरठी लोकनाटकका सम्बन्धमा परिचयात्मक अध्ययन गरेका छन् ।

उनले सगुन, स्याङ्जा विशेषाङ्क (२०६३) मा आँधीखोले लोकगीत र लोकगायकहरूको पहिचान गरेका छन् । न्यौपानेले आँधीखोलालाई आन्धाअन्धी बाबुआमाका आँशुबाट बनेको किंवदन्तीलाई उल्लेख गर्दै यस क्षेत्रका लोकगायकहरूको चिनारी दिएका छन् । उनले यस क्षेत्रका लोकगीतहरूलाई बाह्रमासे, कर्म, संस्कार, पर्वका आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् । परापूर्वदेखि नै यस क्षेत्रमा लोकगीतको प्रभावको अध्ययन र पर्दावाहिरका लोकधर्मीहरूलाई लोकगीतमा प्रेरित गर्नु यसको मुख्य विषय रहेको छ ।^{३०}

गरिमा, साहित्यिक मासिक (२०६५) मा गन्धर्व जातिका रागहरूका सम्बन्धमा उल्लेख गरेका छन् । गन्धर्वहरूले माघ, तथा फागुनमा वसन्त राग, चैतमा चैतीराग, साउनमा ‘सिलु’ राग, असौजमा मालसिरी र कात्तिकमा चाचरी रागको अस्तित्व रहने सम्बन्धमा उल्लेख गरेका छन् । गन्धर्व जातिको ऋतु अनुसार गाउने रागहरूको चर्चा गर्नु यसको प्रमुख विषय रहेको छ ।

न्यौपानेले लोकसंस्कृति (२०६५) मा दसैंमा गाइने लोकगीतहरूको उल्लेख गरेका छन् । दसैंको नवदुर्गाका दिनमा गाइने मालसिरी, विजयादशमीदेखि ‘कोजाग्रत’ सम्म गाइने ‘सराएँ’ गीत, नवदुर्गादेखि कोजाग्रस्तसम्म गन्धर्वले गाउँने ‘विवाश’ गीत, पिङ्ग खेल्दा गाउँने गीत, ‘सेवा’ लाउने गीत, दसैं सेलाउने गीत, आदिको उल्लेख गरेका छन् ।

रश्मि (२०६५) मा विवाहमा गाइने नेपाली लोकगीतहरूको समीक्षा गरेका छन् । उनले विवाहको परिचय दिदै फाग, मङ्गल, रत्यौली, खाँडो, सिलोक, गाथा, आसिका, तरवारे, जैमलपत्ता गीत, खुड्का गीत आदिको उल्लेख गरेका छन् । विवाहमा गाइने गीतको अनुसन्धान गर्नु यसको प्रमुख विषय भएको उल्लेख पाइन्छ ।

^{३०} कुसुमाकर न्यौपाने, “गन्धर्व जातिका रागहरू”, गरिमा, (वर्ष २६, अङ्क ४, २०६५), पृ. १२१ ।

न्यौपाने यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा लोकसाहित्यको खोज, अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा रहेका छन् । उनले पैयुँखोले लोकगीतको सङ्कलन वर्गीकरण र विश्लेषण (२०४४) बाट लोकसाहित्यको अनुसन्धान कार्य सुरु गरेका हुन् । उनको पहिलो प्रकाशित अनुसन्धानात्मक कृति 'कास्की जिल्लामा प्रचलित लोकगीतमा वृक्ष, वनस्पति र वन' (२०४९) रहेको छ । यसपछि लोकरामायण (२०६५) र गोपीचन लोकनाटक क्रमशः प्रकाशित भएका छन् ।

उनले विविध पत्रपत्रिकाहरूमा लोकगीतका सम्बन्धमा अध्ययन गरेका छन् । विविध साहित्यिक संस्थाहरूमा संलग्न, न्यौपाने लोकगीतमा अनुसन्धानात्मक पद्धतिको प्रयोग गरेका छन् । उनले गन्धर्वहरूले गाउँने गीतहरू, आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीत र लोकगायकहरू आदिको पनि उल्लेख गरेका छन् । न्यौपाने यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकनाटकको पनि अध्ययन गरेका छन् । न्यौपानेले लोकसाहित्य विषयक भन्दा भिन्न 'सिर्जनाका फूलहरू' कवितासङ्ग्रहको समालोचनात्मक विश्लेषण गरेको उल्लेख पाइन्छ ।

न्यौपाने यस क्षेत्रको लोकगीतमा अनुसन्धान पद्धतिको प्रयोग गरेका छन् । क्षेत्रीय अध्ययनपद्धति अनुरूप लोकसाहित्यको विकासमा लागि रहनु न्यौपानेको उल्लेखनीय योगदान रहेको छ ।

४.२.६ शोभाकान्त गौतम

गौतमको जन्म वि.सं. (२०२०) पर्वत जिल्लाको शंकर पोखरी गा.वि.स. मा भएको हो । नेपाली भाषामा स्नाकोत्तर पूरा गरेका गौतम हाल पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरामा प्राध्यापन पेशामा संलग्न रहेका छन् । उनका समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशन भएका पाइँदैनन् । विविध पत्रपत्रिकामा छापिएका लेख, समीक्षाको आधारमा उनको सैद्धान्तिक परम्परा अध्ययन गर्न सकिन्छ । गौतमका निम्न समीक्षाहरू प्रकाशित रहेका छन् ।^{३९}

गौतम आफू हरिद्वारमा रहँदा फुटकर लेखनकार्यपछि साहित्यका देखापरेका हुन् । उनले पृथ्वीवाङ्मय (२०५८) मा लोकगीत र यसका विशेषताका सम्बन्धमा उल्लेख गरेका छन् । उनले लोकगीतमा गेयता, सरलता, लोकविश्वास धर्म, संस्कार आदिका उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार लोकगीत भनेको समाजमा प्रचलित लोकविश्वास र संस्कारहरू जुन समाजले ग्रहण गरेको हुन्छ, त्यसलाई लोकगीतका रूपमा अध्ययन गरेका छन् । उनका अनुसार लोकगीतका विशेषताहरूमा गेयता, सरलता विश्वासनीयता परम्परा, बोधगम्यता आदिको उल्लेख गरेका छन् ।

गौतमले मधूलिका (२०५८), मा लोकगीतलाई जीवनचक्रका आधारमा उल्लेख गरेका छन् । उनले गण्डकी अञ्चल वरपरका क्षेत्रमा गाईने लोकगीतको चर्चा गरेका छन् । यस क्षेत्रका जाति र जनजातिहरू मौसम अनुसार गीतमा गतिशीलता वा परिवर्तन हुन्छ भन्ने विषयमा अध्ययन गरेका छन् । जसरी मौसमको अदलबदल हुन्छ, उसरी नै गीतमा पनि परिवर्तन भइरहन्छ भन्ने विषयमा उनको अध्ययन देखिन्छ । उनले यस क्षेत्रका मौसम अनुसारका गीतहरू रत्यौली गीत, पर्व गीत,

^{३९} शोभाकान्त गौतमसँग लिएको व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

संस्कार गीत, विहे गीत आदिको अध्ययन गरेका छन् । विहेको सन्दर्भमा दुलहीले गाएको एक अंशलाई निम्न अनुसार उल्लेख गरिएको छ ।^{३२}

पराईको छोरसँग घुँडा जोडी बसदा, बावुको दाजुको लाग्यो सरिम ।

मौसम अनुसार समयको परिवर्तन अनुसार यस क्षेत्रका गीतहरूले पहिचान पाएको हुन्छ, भन्ने सन्दर्भ प्रस्तुत समीक्षामा सम्बन्धित रहेको छ ।

गौतमले गण्डकी अञ्चलमा गाईनेगीतहरूलाई ऋतुचक्रका आधारमा पनि अध्ययन गरेका छन् । उनले यस क्षेत्रका ऋतु अनुसारका गीतहरूको सङ्कलन पनि गरेका छन् । ऋतु अनुसार दाईगीत, असारे गीत, भजन गीत आदिका आधारमा अध्ययन गरेका छन् ।

जसरी ऋतु बदलिरहन्छ उसरी गीत पनि बदलिरहन्छ भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत समालोचनात्मक लेखमा रहेको छ ।

गौतमले प्रज्ञापराग (२०५९) मा हिन्दू संस्कृतिमा संस्कारको अध्ययन गरेका छन् । उनका अनुसार जे गरिदै आएको छ त्यो संस्कृति हो भने जे गरिन्छ, त्यो संस्कार हो भन्ने उनको मत देखिन्छ । उनले वैदिक साहित्यदेखि नै संस्कारले निरन्तरता पाउँदै आएको प्रसङ्गलाई उल्लेख गरेका छन् । उनले व्रतबन्ध गर्ने सन्दर्भमा गर्भमा रहेको ८ वर्षदेखि १६ वर्षसम्म ब्रह्माणहरूको व्रतबन्ध गरिनुपर्ने, ११ देखि २२ वर्षभित्र क्षेत्रीयहरू र १२ देखि २४ वर्षभित्र वैश्यहरूले व्रतबन्ध गरिसक्नुपर्ने नियम शास्त्रीय समातिक्रमणमा रहँदै आएको कुरा गौतमले उल्लेख गरेका छन् ।^{३३}

गौतमले (२०६०) गुरुड संस्कृतिमा प्रचलित संस्कृतिविषयक छयादु गीतको अध्ययन गरेका छन् । यो गीत गुरुड जातिको संस्कारसँग उल्लेख भएको पाइन्छ । गुरुड जातिले मृतकको अन्त्यष्टिपछि पितृलाई सम्झने क्रममा गीतको प्रचलन रहेको प्रसङ्ग गौतमले उल्लेख गरेका छन् । गुरुडहरू यस्तो पूजा मृतकको पुण्यतिथिका (३-१३-४५-४९) दिन पुगेको अवसरमा लामा पुरोहितबाट पितृको चिरायूको कामनाका लागि गरिन्छ, भन्ने, गौतमको निक्यौल रहेको छ । ब्रह्माणहरू यस्तो संस्कार परम्परालाई श्राद्धका रूपमा लिइँदै आएको प्रसङ्ग पनि गौतम उल्लेख गर्दछन् । प्रस्तुत समीक्षा संस्कृति विषयक अध्ययनको रूपमा रहेको छ ।

गौतमले जनप्राज्ञमञ्च (२०६३) मा नेपाली सिलोकमा गणितीय सूत्र प्रयोग गरिँदै आएको परम्परालाई उल्लेख गरेका छन् । सिलोकलाई अङ्कमा रूपान्तरण गरेर त्यसको विषयवस्तु गहन बनाइन्छ, भन्ने गौतमको राय रहेको छ । उनले प्रस्तुत गरेको सिलोकको एक अंश निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ ।^{३४}

प्रश्न : पान्सौ दारिमको पचास रुपियाँ, सौ दारिमको कति ?

हज्जार आँप, पचासी पर्दछ भने, चारसौको दाम हो कति ?

^{३२} शोभाकान्त गौतम, "जीवनचक्र सम्बन्धी लोकगीतहरू : सन्दर्भ गण्डकीको सेरोफेरो", मधुलिका (वर्ष १, अङ्क १, २०५८), पृ. ३८ ।

^{३३} शोभाकान्त गौतम, "हिन्दू संस्कृतिमा उपनयन संस्कार", प्रज्ञापराग (वर्ष १, अङ्क १, २०५९), पृ. ७२ ।

^{३४} शोभाकान्त गौतम, "नेपाली सिलोकमा गणितीय प्रयोग", जनप्राज्ञमञ्च (वर्ष ७, अङ्क ३, २०६३), पृ. ११२ ।

उत्तर : पान्सौ दारिमको पचास रुपियाँ, सौ को त दश रु भयो ।

हज्जार आँप पचासी पर्दछ भने, चार सौ को चौतीस हो ।

प्रस्तुत सिलोकको सवाल र जवाफसँगै यसको उत्तर निस्कने सन्दर्भलाई गौतमले उल्लेख गरेका हुन् । सिलोकलाई मनोरञ्जन र बुद्धिको परीक्षा लिने काइदाको रूपमा प्रयोग गरिँदै आएको विषयवस्तुका रूपमा गौतमले उल्लेख गरेका छन् । गौतम यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा लोकसाहित्यविषयक अध्ययन अनुसन्धानमा तल्लीन रहेका छन् । उनी लोकसाहित्यको अध्ययन गर्ने क्रममा लोकगीतलाई ऋतुका आधारमा, जीवनचक्रका आधारमा अध्ययन गर्दै आएको उल्लेख पाइन्छ । लोकसंस्कृतिको अध्ययन गर्ने क्रममा गुरुङ जातिको संस्कृतिको विशेष अध्ययन गरेको पाइन्छ । लोकसंस्कृतिको अध्ययन गर्ने क्रममा गुरुङ संस्कृतिमा प्रचलित 'छ्यादु' गीतको अध्ययन र अनुसन्धान गरेका छन् । संस्कृतिलाई जीवनसापेक्ष बनाउनुपर्छ भन्ने गौतमको मत रहेको छ ।

उनले यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा लोकगीत र सिलोकबाट पनि यस क्षेत्रको चिनारी दिन खोजेका छन् । उनी यस क्षेत्रको लोकगीत, संस्कृति, सिलोक आदिमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् । गौतम यस क्षेत्रको लोकसाहित्यको निरन्तरतामा लागि रहनु उल्लेखनीय योगदान भएको पाइन्छ ।

४.२.७ नरहरि उपाध्याय गौतम

गौतमको जन्म वि.सं. (२०२१) साल पर्वत शङ्करपोखरी गा.वि.स. मा भएको हो । नेपालीमा स्नातकोत्तर पूरा गरेर प्राध्यापन पेशामा संलग्न गौतम बालकृष्ण सम विषयक अनुसन्धान कार्यमा लागेका छन् । पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखराको प्राध्यापन पेशासँगै विविध पत्रपत्रिकाहरूमा लेख समीक्षाहरू पनि प्रकाशित गर्दै आएका छन् । उनको एउटा समालोचनात्मक कृति प्रकाशन भएको छ । पी.एच.डी. को समः विषयक अनुसन्धानको उपजको रूपमा प्रस्तुत कृति प्रकाशन भएको उल्लेख पाइन्छ ।

२०३५ सालमा कविता विधाबाट साहित्य लेखन सुरु गरेका गौतमको पहिलो कविता 'सगरमाथालाई सन्देश' शीर्षकको रहेको छ । प्रस्तुत फुटकर कविता हरिद्वारबाट प्रकाशित भएको उल्लेख पाइन्छ । कविता विधाबाट आरम्भ भएको उनको लेखनपरम्परा वर्तमान समयमा समालोचना विधामा एकत्रित भएको छ । गौतमले समालोचना लेखनपरम्परामा नाटक विधामा नै रुचि देखाएको पाइन्छ ।^{३५}

गौतमको 'नाट्यसम्राट बालकृष्ण समको जीवनी व्यक्तित्व र चिन्तन' पहिलो प्रकाशित समालोचनात्मक कृतिका रूपमा रहेको छ । समले नेपाली साहित्यको नाटक विधामा पुऱ्याएको योगदानका सन्दर्भमा चर्चा गर्नु कृति प्रकाशनको मुख्य आधार देखिन्छ । प्रस्तुत कृति ४ अध्याय र ९२ पृष्ठको बुनोटमा रहेको छ । यसको प्रकाशन (२०६५) सालमा भएको उल्लेख पाइन्छ । पहिलो

^{३५} नरहरि उपाध्याय गौतमसँग लिएको व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

अध्यायमा समको जीवनी, दोस्रो अध्यायमा समको व्यक्तित्व, तेस्रो अध्यायमा समको चिन्तन र चौथो अध्यायमा निष्कर्ष खण्ड गरी यसको अन्त्य भएको छ ।

पहिलो अध्यायमा समको बाल्यकाल र दाजु पुष्करशमशेरको प्रेरणाबाट साहित्यतिर उन्मुख भएको अवस्थाको उल्लेख गरिएको छ । दोस्रो अध्यायमा समका जीवनका विविध व्यक्तित्वहरूको मूल्याङ्कन गरिएको सन्दर्भ उल्लेख पाइन्छ । समले आफ्नो जीवनमा प्राप्त गरेका साहित्यिक विषयवस्तुको उल्लेख गर्नु प्रस्तुत कृतिको प्रमुख विषय भएको पाइन्छ । समले आफ्नो जीवनमा कवि, नाटककार, निबन्धकार, कथाकार, निर्देशक, अभिनेता, आदिमा उनको जीवन संलग्न भएको सन्दर्भलाई उल्लेख गरेका छन् । अध्याय तीनमा समको नाट्यलेखनको सन्दर्भको उल्लेख गरिएको छ भने, अध्याय चार समग्र निष्कर्षका रूपमा समको मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

समले नेपाली साहित्यमा पुऱ्याएको योगदानको चर्चा गर्नु प्रस्तुत कृतिको मुख्य विषय हो । समले नाटक सम्बन्धी लेखमा आफ्नो शैलीको प्रस्तुति यसरी गरेका छन् । “चाहे नेपालमा नाटक सम्बन्धी लेखमा होवोस् मेरो कविताको आरधन नामक आत्मजीवनीमा समेत शेक्सपियरको शैली बारम्बार लिएको छु ।^{३६} यस भनाईबाट समले नाटकमा व्ल्याक भर्स शैलीको प्रयोग गरेको प्रसङ्ग पाइन्छ । गौतमले समका विविध चिन्तन परम्पराको अध्ययन गरेर समको साहित्यिक धरातल पहिल्याउनु यस कृतिको मुख्य विषय रहेको छ ।

गौतमले पृथ्वीवाङ्मय (२०५८) मा ‘संस्कृत साहित्यको रूपरेखा शिक्षण समस्या र समाधानका सम्बन्ध’ मा उल्लेख गरेका छन् । उनले संस्कृत साहित्यलाई प्राचीन साहित्यका रूपमा अध्ययन गरेका छन् । संस्कृत साहित्यलाई वैदिक साहित्यका रूपमा अध्ययन गर्दै, साहित्यका हाँगाहरू ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेदको उल्लेख गरेका छन् । यस समीक्षामा गौतमले संस्कृत साहित्यको उत्पत्तिका सम्बन्धमा अध्ययन गरेका छन् ।

गौतमले अवलोकन (२०५८) मा भिमनिधी तिवारीको ‘माटोको माया’ नाटकको चरित्रको सम्बन्धमा अध्ययन गरेका छन् । उनले ऐतिहासिक दुःखान्त नाटकका पात्र रणशार्दूलशाहको चरित्रलाई विविध नाटकीय आधारमा उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार रणशार्दूलशाह ऐतिहासिक पात्र, चतुर, त्यागी, देशभक्त आदिका रूपमा चर्चा गरेका छन् भने वीरभद्रलाई कायर, सशङ्कित पात्रका रूपमा उल्लेख गरेका छन् । गौतमले प्रस्तुत नाटकलाई पाश्चात्य नाटकीय मान्यताका आधारमा विश्लेषण गरेका छन् ।

‘गौतमले अवलोकन’ (२०६०) मा पचासको दशकका कथाहरूले सर्वेक्षण गरेका छन् । प्रस्तुत सर्वेक्षणमा कथाको चिनारीका सम्बन्धमा परिचय दिँदै (२०५२) सालपछिका कथाहरूको विश्लेषण गरेका छन् । (२०५२) सालपछिका कथाहरूको विशेषताका सम्बन्धमा परिचय दिनु प्रस्तुत समीक्षाको मूल ध्येय रहेको छ । पचासको दशकपछिका कथाहरूको पहिचानका सम्बन्धमा राजनीतिक, सन्दर्भ नारीवादी चिन्तन, प्रतिकात्मक सन्दर्भ, व्यङ्ग्य र विद्रोह आदि पहिचानका सन्दर्भहरूले परम्परित कथाभन्दा भिन्न प्रकृतिका रहेका छन् भन्ने गौतमको दावी छ । विविध

^{३६} नरहरि उपाध्याय गौतम, नाट्यसम्राट बालकृष्ण सम: जीवनी व्यक्तित्व र चिन्तन (काठमाडौं : मानकुमारी शर्मा, २०६५), पृ. २६ ।

सन्दर्भमा प्रकाशित कथाहरूको सङ्कलन गरी कार्यपत्रको रूपमा प्रस्तुत गर्नु गौतमको मुख्य भूमिका रहेको पाइन्छ ।

गौतमले प्राज्ञमञ्च (२०६०) मा 'शकुन्तला' गीतिनाटकको अध्ययन गरेका छन् । पूर्वीय नाट्य मान्यतामा लेखिएको प्रस्तुत नाटकलाई माधवप्रसाद घिमिरेले (२०३८) सालमा प्रकाशन गरेका हुन् । कालीदासको 'अभिज्ञान शाकुन्तलमा' आधारित नाटकलाई गौतमले संरचना, कथावस्तु, उपजीव्यता, परिवेशका आधारमा उल्लेख गरेका छन्^{३७} यसमा उनले कृतिपरक सैद्धान्तिक परम्परालाई अवलम्बन गरेका छन् ।

गौतमले गरिमा (२०६१) मा अमरसिंह नाटकको बहुपक्षीय अध्ययन गरेका छन् । इतिहासप्रसिद्ध प्रस्तुत नाटकमा अमरसिंहको चरित्रचित्रण गरिएको पाइन्छ । अमरसिंहलाई साहसी, आत्मविश्वासी, धैर्यवान, राष्ट्रप्रेमी, दूरदर्शी, वीर स्वभाव आदिका आधारमा चित्रण गरेका छन् । यस नाटकको वाह्य पक्षमा संवादको उल्लेख पाइन्छ । यस नाटकको सांस्कृतिक परिवेश, मानसिक परिवेश, प्रतीक प्रयोग आदिको बहुपक्षीय अध्ययन गर्नु प्रस्तुत समीक्षा प्रकाशनको मुख्य उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

'पृथ्वीवाङ्मय' (२०६३) मा बालकृष्ण सम पूर्वको पौराणिक नाट्यपरम्पराको अध्ययन गरेका छन् । गौतमका अनुसार शक्तिवल्लभ अर्यालको 'हास्यव्यङ्ग्य' संस्कृत नाटक नै पौराणिक नाटकको बीज हो, भन्ने गौतमको ठहर छ ।

ममता (२०६३), 'मुकुन्द इन्दिरा' नाटकमा मुकुन्द इन्दिराको चरित्रचित्रण गरेका छन् । इन्दिरालाई प्रस्तुत नाटककी नारी पात्रका रूपमा उल्लेख गर्दै, पतिभक्ति, देशभक्ति, आदर्श गृहिणी, सत् पात्र अनुकूल पात्रका रूपमा अध्ययन गरेका छन् । मुकुन्दलाई प्रतिनिधि पात्र, स्वसुखलाई महत्त्व दिने पात्र, शङ्कालु पात्र असत् प्रवृत्ति भएको पात्रका रूपमा उल्लेख गरेका छन् ।^{३८}

प्राज्ञपराग (२०६४), पोखरा, ध्रुव नाटकका प्रमुख नारी पात्रको चरित्र-चित्रणका सम्बन्धमा उल्लेख गरेका छन् । 'ध्रुव' नाटकका प्रमुख र गौण गरी १७ वटा नारीको उल्लेख पाइएपनि ४ वटा नारीको मात्र उल्लेख्य भूमिका पाइन्छ । तिनीहरू सुरुचि, सुनीति, तोषा, गडगा उल्लेखित छन् । सुरुचिलाई शङ्कालु, क्रोधी स्वभावकी पात्र, सुनीति आदर्श पतिव्रता पात्र अन्य दुई नारीहरू चरित्रविश्लेषणका आधारमा आदर्शोन्मुख यथार्थवादी रहेको गौतमको ठहर छ ।

रश्मि (२०६५) मा नेपाली उखानको वर्गीकरण र विशेषताको अध्ययन गरेका छन् । उखान लोकसाहित्यको एउटा हाँगो हो, जसले भनाईमा व्यङ्ग्य, हाँसो र सटीक मर्म बोकेर प्रस्तुत भएको हुन्छ भन्ने गौतमको निर्व्यौल रहेको छ ।

गौतम यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा बालकृष्ण समका नाटकहरूको चरित्रचित्रणका सम्बन्धमा अध्ययन विश्लेषण र अनुसन्धान गर्ने व्याख्यताका रूपमा चिनिन्छन् । गौण रूपमा कथा र उखानमा समेत अध्ययन गरेको पाइन्छ ।

^{३७} नरहरि उपाध्याय गौतम "शकुन्तला गीतिनाटकको अध्ययन" प्राज्ञमञ्च (वर्ष १७, अङ्क ९, २०६०), पृ. ५ ।

^{३८} नरहरि उपाध्याय गौतम, "मुकुन्द-इन्दिरा नाटकका मुकुन्द र इन्दिराको चरित्र विश्लेषण", ममता (वर्ष ?, अङ्क २, २०६३), पृ. २६ ।

गौतम यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा बालकृष्ण समका नाटकहरूको विविध पक्षबाट अध्ययन र विश्लेषण गर्ने समालोचकका रूपमा रहेका छन् तर विद्यापरक सैद्धान्तिक विषयवस्तुको रुचि नाटक नै देखिन्छ । नाट्यवस्तु अध्ययन गर्ने क्रममा चरित्रचित्रणमा नै आफ्नो कौशलता देखाएका छन् । गौतमले कृतिगत र फुटकर रूपमा पनि बालकृष्ण समका नाटकको विश्लेषण गरेका छन् । समका नाटकहरूलाई विभिन्न पक्षबाट अध्ययन गर्नु उनको मुख्य पहिचान रहेको छ ।

गौतमले संस्कृत साहित्यको रूपरेखाको अध्ययन गर्दै शिक्षण सिकाईमा संस्कृत साहित्यको समस्याका सम्बन्धमा अध्ययन गरेका छन् । माधवप्रसाद घिमिरेद्वारा लिखित शकुन्तला गीति नाटकको सम्बन्धमा संरचना, विषयवस्तु आदिका आधारमा अध्ययन गरेका छन् । पचासको दशकका कथा परम्पराको पहिचान गर्ने क्रममा समसामयिक कथा परम्परित कथाहरूभन्दा कसरी भिन्न छन् ? भन्ने सम्बन्धमा पनि अध्ययन गरेका छन् । उनी मूल रूपमा समका नाटकहरूको अध्ययन गर्ने समालोचकका रूपमा देखिन्छन् भने गौण रूपमा अन्य विषयवस्तुको पनि अध्ययन गरेको पाइन्छ ।

४.२.८ छायादत्त न्यौपाने 'बगर'

न्यौपानेको जन्म वि.सं. २०२२ सालमा पर्वत जिल्लाको 'हुवास' गा.वि.स.मा भएको हो । स्नाकोत्तर सम्मको अध्ययन पूरा गरेका न्यौपाने शिक्षण बाल साहित्य लेखन र भाषासँग संलग्न देखिन्छन् ।^{३९}

न्यौपानेको पहिलो पुस्तकाकार कृति, 'भाषा सिकाइ, सीप र सिर्जना' (२०६२) प्रकाशित रहेको छ । प्रस्तुत कृति भाषाविषयक अध्ययन परम्परासँग संलग्न रहेको छ । २०० पृष्ठमा संरचित कृति भाषाशिक्षणसँग सम्बन्धित देखिन्छ । प्रस्तुत कृतिमा भाषाको आवश्यकता, शब्द लेखनमा भाषाको पहुँच, आदिका सम्बन्धमा उल्लेख पाइन्छ । भाषालाई व्याकरणसँग संलग्न गर्दै पर्यायवाची शब्द, विपरीतार्थक शब्द, श्रुतिलेखन, बोध विषयक, पाठहरू पनि समावेश गरिएका छन् । प्रस्तुतकृतिमा भाषा कसरी पढाउने र कसरी पढ्ने भन्ने सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ । बालबालिकाहरूलाई सिर्जनात्मक सीपबाट मनोवैज्ञानिक दक्षता प्रदान गर्नका लागि यसको प्रकाशन भएको उल्लेख पाइन्छ ।

'साहित्यकार खगेन्द्र सङ्ग्रीलाको पुस्तक परिचय' (२०६४) दोस्रो प्रकाशित कृतिका रूपमा रहेको लघुआयामको कृति हो । यो सङ्ग्रीलाको पुस्तकहरू कति प्रकाशनमा रहेका छन् भन्ने विषयमा उल्लेखनीय देखिन्छ । यसमा १६ पृष्ठहरू रहेका छन् । सङ्ग्रीलाको परिचयात्मक लेखनको उल्लेख गर्दै सङ्ग्रीलाका साहित्यिक मोडहरूलाई समेत उल्लेख गर्नु यस कृतिको मुख्य विषय रहेको छ ।

'बादलका रेसाहरू' (२०६४) निबन्धसङ्ग्रह तेस्रो कृतिका रूपमा रहेको छ । यसमा २३ शीर्षक र ९० पृष्ठहरू रहेका छन् । समसामयिक विषयवस्तुका आधारमा यसलाई तयार पारिएको छ । 'बादलका रेसाहरू' शीर्षकको निबन्धमा जनताहरू स्वच्छ मौसमको प्रतिक्षामा बसेको

^{३९} छायादत्त न्यौपानेसँग लिएको व्यक्तिगत विवरण अनुसार ।

प्रसङ्गसँगै यसको शीर्षक चयन भएको छ । जनताहरूले बादलका रेखाहरू क्षितिजमा देखेर पानीको पर्खाइमा रहेपनि ती रेखाहरू त्यसै चोइटिएर रहेको नेपाल र नेताको प्रसङ्गलाई यसमा उल्लेख गरिएको छ ।

लेखकका अनुभूतिहरू व्यङ्ग्यका रूपमा व्यक्त हुनु नै प्रस्तुत कृति प्रकाशनको मूल आशय देखिन्छ । जुन समसामयिक विषयवस्तुसँग सम्बन्धित रहेका छन् । यसको शीर्षक प्रतिकात्मक देखिन्छ ।

‘पुतलीको विहे’ (२०६५) कवितासङ्ग्रह, न्यौपानेको तेस्रो बालकवितासङ्ग्रहका रूपमा रहेको छ । यसको प्रकाशन बालवालिकालाई कविताको अभ्यास गराउने सिलसिलामा तयार पारिएको पाइन्छ ।

न्यौपानेले ‘समष्टि’ द्वैमासिकमा ‘ललिता दोषी’ को तेस्रो कथासङ्ग्रह ‘दुखेको घाउँ’ (२०६०) को समीक्षा गरेका छन् । हामी ‘तितौरा दिदी’ बाट सुरु भई दुखेकोघाउँसम्म १४ वटा कथाहरूको परिचयात्मक अध्ययन न्यौपानेले गरेका छन् ।^{४०} ललितालाई समसामयिक कथा परम्परामा कलम चलाउने व्यक्तित्वको रूपमा उल्लेख गरेका छन् । न्यौपानेका शब्दमा ललिता सामाजिक विषयवस्तुमा नारी समस्याको चित्रण गर्ने कथाकारका रूपमा उल्लेखनीय रहेकी छन् ।

न्यौपाने गरिमा (२०६३) विजय चालिसेको ‘अग्निचक्र’ कथासङ्ग्रहको चर्चा गरेका छन् । समसामयिक विषयवस्तुमा तयार पारिएको प्रस्तुत कथासङ्ग्रहमा १६ वटा शीर्षकहरू रहेका छन् । यस कथासङ्ग्रहभित्रका कथामा समाजका हिंसा, हत्या, गरिबी, संकुचन आदिलाई भटारो हानेको प्रसङ्ग न्यौपानेले व्यक्त गरेका छन् । १६ वटा कथाहरूमध्येको पहिलो शीर्षक ‘सपनाबाट व्युतिएको क्षण’ बाट आरम्भ गरिएको छ । यस कथाकी पात्र शर्मिला, सुन्दरी प्रतियोगितामा प्रतियोगी भइसकेपछि ‘आफूलाई खुम्चाउने चौघेरा’ सम्भरेर दिक्क मानेको प्रसङ्ग यसको उदाहरण हो ।^{४१} न्यौपानेका अनुसार, विजय चालिसेलाई प्रतिकात्मक कथाको रचना गर्ने कथाकारका रूपमा उल्लेख गरेका छन् ।

‘प्रवाह’ (२०६५) ‘देवकोटाको के नेपाल सानो छ ?’ निबन्धको विषयमा उल्लेख गरेका छन् । उनका शब्दमा प्रस्तुत निबन्ध देशप्रेमको भावनाले छताछुल्ल भरिएको निबन्धको रूपमा उल्लेख गरेका छन् । यस लेखमा न्यौपानेले निबन्धको परिचयात्मक अध्ययन गरेका छन् ।

न्यौपानेले मधुपर्क (२०६४) मा श्यामप्रसादका निबन्धहरूको उल्लेख गरेका छन् । श्यामप्रसादका प्रकाशित निबन्धहरूको उल्लेख गर्नु यसको प्रमुख विषय रहेको छ । न्यौपानेका अनुसार पहिलो निबन्ध ‘गाउँको सफाई’ (२००५) बाट लेखनराम्भ सुरु गरेका हुन् । त्यसपछि, बहिनीलाई चिठी (२००८), तँ, तिमी, तपाईं, हजुर, साहित्यसम्बन्धी दुई चार कुरा (२०२२), श्यामप्रसादका निबन्धहरू (२०६२), आदि रहेका छन् । न्यौपानेका शब्दमा शर्मा सरल तरिकाले चोटिलो प्रस्तुतिमा विविध विसङ्गतिलाई व्यङ्ग्यप्रधान अभिव्यक्ति दिने निबन्धकार हुन् । उनका निबन्धमा महिला समस्या नै निबन्धको जड देखिन्छ ।

^{४०} छायादत्त न्यौपाने, ‘ललिताको घाउँ कोट्याउन खोज्दा’, **समष्टि** (वर्ष २६, अङ्क ३, २०६२), पृ. १९ ।

^{४१} छायादत्त न्यौपाने, ‘विजय चालिसेको अग्निचक्र’, **गरिमा**, (वर्ष २४, अङ्क ११, २०६३), पृ. ७८ ।

न्यौपानेले 'गरिमा' (२०६६) मा जनकप्रसाद हुमागाउँका बालकथाहरूको अध्ययन गरेका छन् जुन प्रकाशोन्मुख अवस्थामा रहेको छ । न्यौपाने यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा भाषा निबन्ध, बालकविता र फुटकर लेखहरू प्रकाशन गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा रहेका छन् । विविध विधामा कलम चलाउने न्यौपानेको साहित्यिक प्रभाव भाषा र बालसाहित्य नै हो । उनले यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा कृतिगत र फुटकर रूपमा लेख, समीक्षा, बालकविता, निबन्ध प्रकाशन गरेर योगदान पुऱ्याउँदै आएका छन् ।

४.३ पर्वत जिल्लाको समालोचनात्मक योगदान

पर्वत जिल्लामा गरिएको समालोचनाको सर्वेक्षण अनुसार यस क्षेत्रका समालोचकहरूले विविध सैद्धान्तिक परम्परामा कलम चलाउँदै आएको पाइन्छ । समालोचकहरूले प्रकाशन गरेका समालोचनात्मक कृति समीक्षा, आलोचनाका आधारमा यस क्षेत्रको सैद्धान्तिक परम्परा अध्ययन गरिएको छ । यस क्षेत्रका समालोचकहरूले निम्न सैद्धान्तिक परम्परालाई अवलम्बन गर्दै आएका छन् ।

४.३.१ सैद्धान्तिक समालोचना

सैद्धान्तिक समालोचना पूर्वीय (संस्कृत) र पाश्चात्य साहित्य जगतमा देखापरेको समालोचना विधा हो । नेपाली समालोचनामा पूर्वीय सैद्धान्तिक ग्रन्थलाई अवलम्बन गरेर कृति प्रकाशन गर्ने सोमनाथ सिग्दाल उल्लेख्य देखिन्छन् । उनको 'साहित्यप्रदीप' (२०१६) पूर्वीय लक्षणग्रन्थका आधारमा लेखिएको कृतिका रूपमा रहेको छ । कुलचन्द्र गौतम, केशवप्रसाद उपाध्याय, पूर्वीय सैद्धान्तिक परम्परामा कलम चलाउने व्यक्तित्वका रूपमा रहेका छन् । पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै परम्परामा लेखनको आरम्भ गर्ने बासुदेव त्रिपाठी र अभि सुवेदी रहेका छन् ।

यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा सैद्धान्तिक आधारमा समालोचना गर्ने हीरामणि शर्मा पौड्याल रहेका छन् । उनले समालोचनामा मार्क्सवादी सौन्दर्यचिन्तनमा प्रतिबद्ध भएर समालोचनाको आरम्भ गरेका छन् । उनका 'समालोचनाको बाटोमा' (२०४१) परिक्रमा, 'रचना विवेचना' मार्क्सवादी सौन्दर्यचिन्तनको सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गरेका छन् ।

यस क्षेत्रको सैद्धान्तिक परम्परामा कृति प्रकाशन गर्ने नारायणप्रसाद उपाध्याय रहेका छन् । उनको 'त्रिजन्मा' महाकाव्य पूर्वीय सैद्धान्तिक परम्परामा लेखिएको महाकाव्यका रूपमा रहेको छ । पूर्वीय परम्परा नै कृति प्रकाशन गर्ने दयाराम रिजालको 'धवलागिरिको कोपिलो' कालीभक्त पन्तको 'शुंभवध' नाटक आदि पूर्वीय सैद्धान्तिक परम्परा अवलम्बन गरेर लेखिएका कृतिहरू हुन् ।

४.३.२ विधापरक समालोचना

कृतिको विधागत स्वरूपमा गरिने अध्ययनलाई विधापरक समालोचना भनिन्छ । साहित्यका कविता, आख्यान, नाटक, निबन्ध र समालोचना विधाहरू रहेका छन् । प्रस्तुत विधाहरू मध्ये कुनै एउटा विधा विशेषलाई प्रमुख बनाएर गरिने अध्ययन नै विधापरक समालोचना हो ।

वर्तमान समयमा विधाहरूको अध्ययनलाई श्रव्य र दृश्य विधा, गद्य र पद्य विधा, सुखान्त र दुःखान्त विधा, सिर्जना र आलोचना विधा, आदिका आधारमा छुट्टाएर हेर्ने कार्य भएको छ।^{४२}

यस क्षेत्रको विधापरक समालोचनाको आरम्भ गर्ने नरहरि उपाध्याय रहेका छन्। उनले 'बालकृष्ण समको जीवनी व्यक्तित्व र चिन्तनमा' समका प्रकाशित नाट्यविधाको अध्ययन गरेका छन्। यसैगरी विधा विशेषलाई लिएर कृति प्रकाशन गर्ने 'कृष्णवम मल्लले' कथामा कलम चलाएका छन्। आख्यान विधालाई नै आधार बनाएर कृति प्रकाशन नै साधना पन्त उल्लेख्य रहेकी छन्। विधा विशेषलाई लिएर समालोचना गर्ने नरहरि उपाध्याय गौतम नै हुन्।

४.३.३ इतिहासपरक समालोचना

कुनै पनि विषय वा रचनाको विश्लेषण गर्दा पूर्ववर्ती र समवर्ती इतिहासको आधार लिएर गरिने समालोचनालाई इतिहासपरक समालोचना भनिन्छ। नेपाली साहित्यमा ऐतिहासिक सामग्रीको अन्वेषण र समीक्षण गर्ने कार्य बालचन्द्र शर्मा, ईश्वर बराल, आदिबाट भएको छ। बालचन्द्र शर्माको 'नेपाली ऐतिहासिक विवेचना' (२००८) ऐतिहासिक सामग्रीलाई जम्मा पारेर प्रकाशन गरेको पुस्तककार कृति हो।^{४३} नेपाली इतिहासपरक समालोचनाको आधारमा समालोचना गर्न डिल्लिराम तिमसिना, ईश्वर बराल इतिहासपरक शोध-खोज परम्परामा रहेका देखिन्छन्।

यस क्षेत्रको इतिहासपरक विषयलाई नै लिएर कृति प्रकाशन गर्ने कालीभक्त पन्त रहेका छन्। 'पन्तको पश्चिम ४ नं. इतिहास' (२००९) राजनैतिक विषयमा लेखिए पनि इतिहास सम्बन्धी केही विषयवस्तु संलग्न रहेका छन्। यस क्षेत्रको इतिहास परम्परामा मोहनबहादुर मल्लको सिंजा इतिहासको डोरेटो (२०३४) 'बहादुर नजर उपन्यास' (२०३६) इतिहास विषयसँग सम्बन्धित पुस्तककार कृतिहरू हुन्।^{४४}

४.३.४ प्रभावपरक समालोचना

कुनै पनि कृतिको पठनपश्चात समालोचकमा परेको प्रभावका आधारमा गरिने समालोचनालाई प्रभावपरक समालोचना भनिन्छ। प्रभावपरक समालोचना पद्धति पाश्चात्य समालोचनामा उन्नाइसौं शताब्दीबाट नै सुरु भएको उल्लेख पाइन्छ। नेपाली समालोचना परम्परामा बीसौं शताब्दीमा यसको प्रभाव देखिन्छ।

नेपाली समालोचना परम्परामा मोतीराम भट्टबाट प्रभावपरक समालोचना परम्पराको सुरु भएको हो। मोतीराम भट्टले कवि भानुभक्तका कृति र जीवनीबाट प्रभाव परेर नै भानुभक्ताचार्यको जीवन-चरित्र प्रकाशन हुन पुगेको हो। यस परम्परामा सूर्यविक्रम ज्ञवालीको 'नैवेद्य' समालोचनाको आरम्भ हुन्छ। ज्ञवालीले 'मानिसमा गुणदोषको विवेचनात्मक वृद्धि हुनुपर्दछ'। यही भनाईसँगै धरणीधर कोइरालाको मुक्तकष्टले प्रशंसा पनि गरेका छन्।^{४५}

^{४२} बाबुराम अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. ४०।

^{४३} राजेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. ११२।

^{४४} सुभन्तनाथ सुवेदी, पृ. ८०।

^{४५} नरेश चन्द्र खाती, पूर्ववत्, पृ. २०।

यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा प्रभावपरक मापदण्डलाई आधार बनाएर समालोचना गर्ने गोमा उपाध्याय रहेकी छन् । उनका साहित्यिक फूलबारीका फूलहरू (२०३७), कवि 'म.वि.वि. शाहको काव्यसंसार' प्रभावपरक सैद्धान्तिक आधारमा लेखिएका समालोचनात्मक कृतिहरू हुन् ।

४.३.५ भाषापरक समालोचना

नेपाली भाषा परम्परामा भाषापरक व्याकरणलेखन, भाषाशास्त्रीय खोज, अनुसन्धानहरू हुँदै आएका छन् । केन्द्रीय स्तर र क्षेत्रीय स्तरमा भएका भाषासम्बन्धी कार्यहरू नै भाषापरक सैद्धान्तिक समालोचनाका पूर्वपीठिकाहरू हुन् । भाषापरक लेखनपरम्परा वि.सं. (२०२०) पछि विकसित भएको पाइन्छ । नेपाली र व्याकरणसम्बन्धी अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने व्यक्तित्वहरूमा चक्रपाणि चालिसे, महानन्द सापकोटा, पारसमणि प्रधान, बालकृष्ण पोखरेल, पूर्णप्रकाश नेपाल यात्री रहेका छन् ।

यस क्षेत्रको भाषासम्बन्धी शोधखोज र अनुसन्धान गर्ने पहिलो व्यक्ति हीरामणि शर्मा पौड्याल रहेका छन् । उनले पूर्वेली भाषिकाको एक भेद पूर्वेली भाषिकालाई आधार मानेर भाषा सम्बन्धी खोज र अध्ययनलाई सुरु गरेका छन् । उनका 'कुमाल भाषाको अध्ययन', 'पर्वती भाषिकाको स्वरूप र संरचना', 'बोटे भाषाको अध्ययन, भाषासम्बन्धी अनुसन्धानात्मक कार्यहरू हुन् । पौड्यालपछि निम्न व्यक्तिहरूले भाषा, व्याकरणको लेखन र खोज परम्परालाई निरन्तरता दिँदै आएका छन् । पौड्यालले सुरु गरेको अनुसन्धान पद्धतिमा जगन्नाथप्रसाद लम्सालले निरन्तरता दिएका छन् । उनको छान्त्याल भाषा (खाम कुरा) भाषिक अनुसन्धानकै सिलसिलामा तयार पारेको पाइन्छ । यसमा 'मगर' जातिको भाषिक, सामाजिक, सांस्कृतिक शैक्षिक, आदि पक्षलाई अध्ययन गरेर तयार पारिएको छ ।

यस क्षेत्रको भाषा सम्बन्धी लेखन परम्परालाई निरन्तरता दिने विष्णुप्रसाद शर्मा (व्याकरणसम्बन्धी लेखन) छायादत्त न्यौपाने बालकविता र भाषाव्याकरण सम्बन्धी लेखनमा संलग्न रहेका छन् ।

यस क्षेत्रको भाषिक आन्दोलनमा कलम चलाउने अविनाश श्रेष्ठ रहेका छन् । यस आन्दोलन भारतको आसामबाट सुरु भएको छ । अविनाश श्रेष्ठले भारतमा बसिरहेका नेपालीहरूलाई त्यहाँका आदिवासीले लखेटेपछि त्यसको प्रतिक्रिया स्वरूप सुरु भएको छ ।^{४६} जसलाई 'कोलाज आन्दोलन' (२०३७) ले चिनिएको छ ।

यस क्षेत्रमा भाषिक अनुसन्धान, लेखन र भाषिक आन्दोलनका माध्यमबाट भाषासम्बन्धी कार्यहरू हुँदै आएका छन् ।

४.३.६ लोकसाहित्यपरक समालोचना

सिर्जनात्मक साहित्यको एउटा भेद जसलाई लोकसाहित्य भनिन्छ । नेपाली समालोचना परम्परामा लोकसाहित्य सम्बन्धी खोज-अनुसन्धानहरू हुँदै आएका छन् । लोकमा प्रचलित लोकविश्वास, मान्यता परम्परा आदिको अनुसन्धानात्मक अध्ययनबाट लोकसाहित्यपरक

^{४६} सुकुम शर्मा, नेपाली भाषा साहित्यमा आन्दोलन, (कीर्तिपुर : एकेडेमिक बुक सेन्टर, २०६४), पृ. ९६ ।

समालोचनाको जन्म भएको उल्लेख पाइन्छ । नेपाली साहित्यमा लोकसाहित्यको खोज, अनुसन्धान गर्ने कार्य सत्यमोहन जोशी, धर्मराज थापा, हंसपुरे सुवेदी आदिबाट अगाडि बढेको छ ।^{४७} यसै परम्परालाई पछिल्लो चरणमा 'करुणाकर वैद्य', 'अलि मियाँ', 'मोती पराजुली', 'जीवेन्द्रदेव गिरी' सुकम शर्मा आदिबाट लोकसाहित्यपरक खोज हुँदै आएका छन् ।

यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा प्रथम कलम चलाउने व्यक्ति कालीभक्त पन्त रहेका छन् । उनले यस क्षेत्रमा लोकसाहित्यलाई लोकगीत र लोकसंस्कृतिसँग जोडेर अध्ययन गरेका छन् ।

लोकसाहित्य परम्परामा कलम चलाउने अर्का व्यक्ति कुसुमाकर न्यौपाने रहेका छन् । उनले त्यस क्षेत्रका लोकगीतको सङ्कलन, विविध जाति र जनजातिमा प्रचलित लोकगीतको वर्गीकरण गरेका छन् । उनले लोकगीतलाई वृक्ष, वनस्पति र वनसँग तुलना गरी लोकगीतको पहुँचलाई स्थायित्व प्रदान गरेका छन् । क्षेत्रीय अध्ययनपद्धतिमा प्राथमिक स्रोतको प्रयोग गर्नुले उनको लोकगीत सम्बन्धी अध्ययन विश्वसनीय रहेको छ ।

यस क्षेत्रको लोकसाहित्यमा उल्लेखनीय व्यक्ति शोभाकान्त गौतम रहेका छन् । उनले गुरुङ संस्कृतिमा प्रचलित 'छ्यादु' गीतलाई ब्राह्मणहरूको संस्कृतिसँग जोडेर तुलनात्मक अध्ययन गरेका छन् । गौतमले नेपाली सिलोकलाई गणितीय रूपमा रूपान्तरण गरेर अध्ययन गरेका छन् ।

यस क्षेत्रको लोकसाहित्य परम्परामा शान्तिनारायण श्रेष्ठ (लोकगीत) विष्णुप्रसाद शर्मा, अलि मियाँका लोकगीतहरूको विश्लेषण र मूल्याङ्कनका आधारमा लोकसाहित्यलाई निरन्तरता दिएका छन् । यस क्षेत्रको लोकसाहित्यविषयक 'सवाई'मा कलम चलाउने यज्ञप्रसाद सुवेदी 'भूमिसुधार प्रथम चरणको सवाई 'श्यामानन्द पौडेल'को 'पर्वत लहरी' प्रकाशित भएका छन् ।

यस क्षेत्रको लोकसाहित्यमा समालोचना लोकगीत, लोकसंस्कृति, सवाई, लहरी, आदिका माध्यमबाट अगाडि बढेको छ ।

४.३.७ जीवनीपरक समालोचना

कुनै पनि स्रष्टाको जीवनवृत्तान्तीय सन्दर्भमा उसका रचनाको विश्लेषण गर्ने पद्धतिलाई जीवनीपरक समालोचना भनिन्छ ।^{४८} नेपालीमा यस्तो पद्धति मोतीराम भट्टबाट सुरु भएको पाइन्छ । भट्टले १९४८ मा कवि भानुभक्ताचार्यको जीवनचरित्र प्रकाशन गरेर यस पद्धतिलाई आरम्भ गरेका हुन् । यस परम्परालाई निरन्तरता दिने 'नरदेव पाँडेको' 'कविवर मोतीराम भट्टको जीवनी (१९९५) नित्यराज पाँडेको 'महाकवि देवकोटा' (२०१७), चूडामणि रेग्मीको 'महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा' (२०१८) आदि रहेका छन् ।

यस क्षेत्रको जीवनीपरक समालोचना परंपराको आरम्भ गर्ने 'इन्द्रकुमार विकल्प' रहेको छन् । उनले स्व. मोहनबहादुर मल्लको संक्षिप्त जीवनी' (२०५५) प्रकाशन गरेर जीवनीपरक परम्परालाई आरम्भ गरेका हुन् । जीवनीपरक समालोचनालाई निरन्तरता दिने नरहरि उपाध्याय गौतमको बालकृष्ण सम जीवनी, व्यक्तित्व र चिन्तन (२०६५) प्रकाशित छ । जीवनीपरक

^{४७} राजेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. १३६ ।

^{४८} केशवराज पोखेल, नेपाली समालोचना र प्रतिनिधि समालोचक (काठमाडौं : प्रज्ञा प्रकाशन, २०६५), पृ. १४ ।

लेखनपरम्परामा सूर्य के.सी. को 'कथाकार कृष्णबम मल्ल' जीवनीपरक सन्दर्भमा नै लेखिएको पाइन्छ ।

४.३.८ शोधपरक समालोचना

शोधपरक समालोचनालाई अनुसन्धानात्मक समालोचना पनि भनिन्छ । आधुनिक युगमा यो पद्धति समालोचना पद्धतिकै रूपमा विकसित भएको छ । कुनै पनि विषयमा केन्द्रित भएर विषयलाई शुद्ध र परिष्कार बनाउनु शोधपरक समालोचनाको अर्थ निहित भएको छ । यस पद्धतिद्वारा शोध गर्दा निश्चित, विधि, विधागत नियम पालना गरेर विषयमा निर्धारित सामग्री सङ्कलन र सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिन्छ । शोधपरक समालोचना मूलतः समस्यामा केन्द्रित रहेको हुन्छ ।

पर्वत जिल्लाको शोधपरक समालोचना परम्परामा त्रि.वि. केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरमा दसौं पत्र प्रयोजनका लागि निम्न शोधार्थीहरूले यस परम्परालाई निरन्तरता दिदै आएका छन् । ती शोधार्थीहरू निम्न रहेका छन् ।

कुसुमाकर न्यौपाने, यदुनाथ पौड्याल, शान्तिराम मिश्र, सुभन्तनाथ सुवेदी, बेलकुमारी उचै, खिलप्रसाद शर्मा, प्रेमप्रसाद तिवारी, मधुसूदन रेग्मी, शारदाकुमारी शर्मा, अम्बिकादेवी निरौला, बालकृष्ण अधिकारी, कृष्णराज पौड्याल, अमृता-रेग्मी आदि रहेका छन् । यस क्षेत्रको समालोचना परम्परा सैद्धान्तिक र विधापरक रूपमा अगाडि बढेको छ ।

४.४ निष्कर्ष

पर्वत जिल्लामा गरिएको समालोचनाको सर्वेक्षण अनुसार, विविध समालोचकहरूले कलम चलाउँदै आएका छन् । यस क्षेत्रका प्रतिनिधि समालोचकहरूले नेपाली समालोचना परम्पराको सैद्धान्तिक आधारमा समालोचना लेखनारम्भ सुरु गरेका पाइन्छ । समालोचकहरूले यस क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानसँगै कालक्रमिक आधारमा निर्धारण गरिएको छ ।

यस क्षेत्रको समालोचना परम्परामा ज्येष्ठताका अनुसार लेखनको सुरु गर्ने कालीभक्त पन्त रहेका छन् । उनले लोकसाहित्य विषयक परम्परामा कलम चलाएका छन् । यस क्षेत्रको कालक्रमिक परम्परामा गोमा उपाध्याय उल्लिखित रहेकी छन् । उनले प्रभावपरक सैद्धान्तिक आधारमा समालोचनाको लेखनारम्भ सुरु गरेको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा ज्येष्ठताको कालक्रमिक परम्परा अनुसार हीरामणि शर्मा पौड्याल उल्लेख्य छन् । उनले सैद्धान्तिक मार्क्सवादी चिन्तनका आधारमा समालोचना लेखनको सुरुवात गरेका छन् । उनी यस क्षेत्रको क्षेत्रीय भाषिक अध्ययन परम्पराको आरम्भ गर्ने पहिलो व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् ।

हीरामणि शर्मा पौड्यालले सुरु गरेको भाषिक परम्परालाई जगन्नाथप्रसाद लम्सालले निरन्तरता दिएका छन् । लम्सालले सुरु गरेको परम्परामा शोभाकान्त गौतमले लोकगीतको अध्ययन र अनुसन्धान गरेका छन् । उनले गुरुङ संस्कृतिको 'छ्यादु' लोकगीतलाई हिन्दु संस्कृतिमा प्रचलित संस्कारका आधारमा तुलनात्मक अध्ययन गरेका छन् । यस क्षेत्रको कालक्रमिक परम्परामा नरहरि उपाध्याय गौतम रहेका छन् । उनले बालकृष्ण सम, जीवनी, व्यक्तित्व र

चिन्तनबाट जीवनीपरक समालोचना लेखनारम्भ सुरु गरेको पाइन्छ । उनले कृतिगत र फुटकर रूपमा पनि समका नाटकहरूको नै अध्ययन गरेका छन् ।

यस क्षेत्रको कालक्रमिक परम्परामा कुसुमाकर न्यौपाने उल्लिखित रहेका छन् । न्यौपाने यस क्षेत्रको लोकसाहित्यक अध्ययनपरम्परामा निरन्तरता दिने व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् । उनले लोकगीतलाई वृक्ष, वनस्पति र वनसँग संलग्न गरेर अध्ययन परम्परा सुरु गरेका छन् । यस क्षेत्रका लोकगीतको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण गर्नु नै लोकसाहित्यक योगदान रहेको पाइन्छ । यस क्षेत्रको कालक्रमिक परम्परामा छायादत्त न्यौपाने रहेका छन् । उनी यस क्षेत्रको निबन्ध भाषा र बालसाहित्य लेखनमा नै क्रियाशील रहेका छन् ।

यस क्षेत्रका समालोचकहरूले विविध सैद्धान्तिक परम्परामा कलम चलाएर उल्लेख्य योगदान गरेको पाइन्छ । यस क्षेत्रको समालोचना परम्परा सैद्धान्तिक विधापरक, इतिहासपरक, प्रभावपरक, भाषापरक लोकसाहित्यपरक, जीवनीपरक, शोधपरक सैद्धान्तिक परम्परामा विकसित भएको छ ।

पाँचौं परिच्छेद

उपसंहार

पर्वत जिल्लाको भौगोलिक अवस्थितिभित्र साहित्यिक पहिचान विकसित हुँदै आएको छ । यस क्षेत्रको भूगोलभित्र सामाजिक अवस्थिति र भाषिक सन्दर्भहरूले पहिचान पाउँदै आएका छन् । यस क्षेत्रको साहित्यलेखन परम्परा लोकसाहित्य अभिलेख हुँदै अगाडि बढेको छ । लिखित साहित्यको आरम्भ नै यस क्षेत्रको लेखनपरम्पराको सुरुवात हो ।

वि.सं. (१९९४) फुटकर कविता विधाबाट यस क्षेत्रको लेखन परम्पराको सुरुवात भएको छ । यस क्षेत्रको साहित्यमा कवितापछि क्रमशः कथा, उपन्यास, नाटक, निबन्ध र समालोचना विधाले साहित्यिक विधाका रूपमा पहिचान पाउँदै आएका छन् । यस क्षेत्रमा कविता विधाको आरम्भ गर्ने 'गोमा उपाध्याय' उल्लिखित रहेकी छन् । कथामा कृष्णबम मल्लले (बच्ची) कथा (१९९६) मा प्रकाशन गरेपछि आख्यान परम्परा सुरु भएको हो । यस क्षेत्रको लेखनपरम्परामा कथापछि उपन्यास र नाटक विधाको लेखनपरम्परा सुरु भएको छ । नाटक विधामा मोहनबहादुर मल्लको 'पागल दुनियाँ' (२००८), पहिलो प्रकाशित नाटकका रूपमा रहेको छ । 'निबन्ध' विधामा मोहनबहादुर मल्लको 'स्वदेश परिचय' (२०१०) पहिलो प्रकाशित निबन्धका रूपमा रहेको छ । यस क्षेत्रको साहित्यिक विधाको पछिल्लो रूपमा समालोचना विधा विकसित रहेको छ । यस क्षेत्रको समालोचनालेखन कालीभक्त पन्तबाट भएपनि, सैद्धान्तिक समालोचना लेखनको आरम्भ हीरामणि शर्मा पौड्यालबाट भएको हो । पौड्यालको 'बसाइँ एक समीक्षा हाम्रो पुरुषार्थ' (२०३४) पहिलो समालोचनात्मक लेखका रूपमा रहेको छ ।

यस क्षेत्रको साहित्य विकासका लागि अन्य सन्दर्भहरूको पनि भूमिका पाइन्छ । यस क्षेत्रको साहित्यिक विकासमा पत्रपत्रिकाहरूले योगदान पुऱ्याउँदै आएका छन् । पर्वत जिल्लामा पत्रपत्रिका प्रकाशनको आरम्भ वि.सं. (२०१८) देखि सुरु भएको हो । पर्वत जिल्लाको पत्रपत्रिकाका प्रकाशनको आरम्भ गर्ने पहिलो व्यक्ति शान्तिनारायण श्रेष्ठ हुन् । यसपछि इन्द्रकुमार विकल्पले निरन्तरता दिँदै आएका छन् । यस क्षेत्रको संघसंस्था विकासको आरम्भ (२००८) देखि सुरु भएको हो । कुशमामा स्थापना भएको जनता पुस्तकालय नै यस क्षेत्रको पहिलो स्थापित संघसंस्था हो । यसपछि अन्य संघसंस्थाहरू स्थापना हुँदै आएका छन् । समालोचनामा सिर्जनात्मक पक्षभन्दा वस्तुको तुलना गुण-दोष, वस्तुपरक मूल्याङ्कन, तथ्यपरकता आदिको आधारमा भिन्न देखिन्छ । यस क्षेत्रको समालोचना तार्किक अभिव्यक्तिमा विषयवस्तुलाई सूत्रबद्ध पार्नुसँग सम्बन्धित रहेको छ । यस क्षेत्रको समालोचना सिर्जनात्मक साहित्यको जन्म भएको ४० वर्षपछि छुट्टै विधाका रूपमा आरम्भ भएको छ । यस क्षेत्रको समालोचनालाई छुट्टै विधाका रूपमा परिचित गराउने हीरामणि शर्मा पौड्याल हुन् ।

यस क्षेत्रका समालोचकहरूले समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परासँगै कलम चलाउँदै आएका छन् । फुटकर रूपमा पनि यस क्षेत्रको समालोचना लेखनपरम्परा विकसित भएको छ । यस क्षेत्रमा गरिएको समालोचनाको सर्वेक्षण अनुसार सैद्धान्तिक रूपमा समालोचनाको लेखन आरम्भ गर्ने समालोचकहरूलाई मुख्य समालोचकका रूपमा स्थान निर्धारण गरिएको छ ।

पर्वत जिल्लाको समालोचना परम्परामा पुन्याएको योगदानका आधारमा समालोचकहरूको कालक्रमिक मूल्याङ्कन गरिएको छ । यस क्षेत्रको समालोचना लेखन लोकसाहित्य विधाबाट सुरु भएको छ । लोकसाहित्यमा समालोचनाको आरम्भ कालीभक्त पन्तबाट भएपनि, सैद्धान्तिक मापदण्डका आधारमा कलम चलाउने हीरामणि शर्मा पौड्याल रहेका छन् । उनले मार्क्सवादी सौन्दर्यचिन्तनका आधार समालोचना लेखनको सुरु गरेका छन् । 'पौड्याल' यस क्षेत्रको क्षेत्रीय भाषिक अध्ययन परम्पराको सुरु गर्ने पहिलो व्यक्तिका रूपमा रहेका छन् ।

कालक्रमिक अनुसार समालोचनालाई निरन्तरता दिने गोमा उपाध्याय उल्लेख्य छन् । उनी यस क्षेत्रको साहित्य परम्परामा स्रष्टा र द्रष्टा व्यक्तित्वका रूपमा रहेकी छन् । उनी समालोचना लेखनमा प्रभाववादी परम्परामा कलम चलाउने समालोचकका रूपमा रहेकी छन् ।

यस क्षेत्रको कालक्रमिक परम्परामा समालोचनाको आरम्भ गर्ने जगन्नाथप्रसाद लम्साल रहेका छन् । उनले हीरामणि शर्मा पौड्यालले सुरु गरेको क्षेत्रीय भाषिक परम्परालाई निरन्तरता दिएका छन् ।

पर्वत जिल्लाको कालक्रमिक परम्परामा समालोचनालाई निरन्तरता दिने । शोभाकान्त गौतम रहेका छन् । उनी यस क्षेत्रको फुटकर समालोचना लेखनमा क्रियाशील देखिन्छन् । उनले कालीभक्त पन्तले सुरु गरेको लोकसाहित्य अध्ययन परम्परालाई अगाडि बढाएका छन् । गौतम यस क्षेत्रमा प्रचलित लोकगीतलाई प्रचलित चाडपर्व, संस्कार, परम्परासँग जोडेर अध्ययन गरेका छन् । उनले गुरुङ जातिमा प्रचलित छ्यादु लोकगीतलाई अध्ययन गरेका छन् ।

यस क्षेत्रको कालक्रमिक परम्परामा नरहरि उपाध्याय गौतमले जीवनीपरक समालोचनाको आरम्भ गरेका छन् । उनको आलोचनात्मक कृति बालकृष्ण समको जीवनी, व्यक्तित्व र चिन्तन, जीवनीपरक समालोचना पद्धतिसँग सम्बन्धित छ । उनको समका नाटक विषयक अध्ययनमा नै रुचि रहेको छ ।

यस क्षेत्रको समालोचनाको कालक्रमिक परम्परामा 'कुसुमाकर न्यौपाने' ले लोकसाहित्यको अध्ययन परम्परालाई निरन्तरता दिएका छन् । न्यौपानेले लोकगीतको सङ्कलन वर्गीकरण र विश्लेषणका आधारमा लोकगीतको अध्ययन गरेका छन् । उनले लोकगीतलाई चाडपर्वका आधारमा जातजातिका आधारमा, अध्ययन गरेका छन् । उनले अन्य जनजातिका लोकगीतहरू पनि सङ्कलन गरेका छन् । उनका वर्तमान समयमा 'लोकरामायण' र 'गोपीचन' लोकनाटक लोकसाहित्यविषयक समालोचनात्मक कृतिहरू प्रकाशन भएका छन् ।

यस क्षेत्रको कालक्रमिक समालोचना परम्परामा 'छायाँदत्त न्यौपाने' रहेका छन् । उनले यस क्षेत्रको निबन्ध, भाषा र बालसाहित्यमा कलम चलाएका छन् ।

पर्वत जिल्लामा समालोचकहरूले पुन्याएको योगदानको आधारमा यस क्षेत्रको समालोचना विकसित देखिन्छ । यस क्षेत्रका समालोचकहरूले सैद्धान्तिक र विधापरक समालोचना पद्धतिमा कलम चलाउदै आएका छन् । यस क्षेत्रको सैद्धान्तिक परम्परामा कलम चलाउने हीरामणि शर्मा पौड्याल, विधापरक परम्परामा नरहरि उपाध्याय गौतम, इतिहासपरक समालोचना लेखनमा

कालीभक्त पन्त र मोहनबहादुर मल्ल रहेका छन् भने, प्रभावपरक परम्परामा गोमा उपाध्याय रहेकी छन् । यस क्षेत्रको भाषापरक परम्परा सुरु गर्ने पहिलो व्यक्ति हीरामणि शर्मा पौड्याल छन् भने लोकसाहित्यपरक परम्परामा कालीभक्त पन्त, कुसुमाकर न्यौपाने, शोभाकान्त गौतम, विष्णुप्रसाद शर्मा रहेका छन् । जीवनीपरक समालोचना परम्परामा 'इन्द्रकुमार विकल्प' र 'नरहरि उपाध्याय गौतम' रहेका छन् । शोधपरक समालोचनामा नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरबाट स्नातकोत्तर दसौं पत्र प्रयोजनार्थ विधापरक, क्षेत्रीय अध्ययन, पत्रपत्रिका आदिमा शोधविषयक कार्यहरू हुँदै आएका छन् । पर्वत जिल्लामा सैद्धान्तिक, प्रभावपरक, ऐतिहासिक, भाषापरक, लोकसाहित्यपरक शोधमूलक समालोचना परम्परा विकसित भएको पाइन्छ । नेपाली समालोचना परम्परामा यस जिल्लाबाट महत्त्वपूर्ण योगदान लोकसाहित्यका समालोचनामा रहेको छ । सम्भावित शोधशीर्षक यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ -

(क) लोकसाहित्यपरक समालोचनामा पर्वत जिल्लाको योगदान ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. पुस्तक सूची

- अधिकारी, बाबुराम, समालोचना सिद्धान्त र नेपाली समालोचना (काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन), २०६१ ।
- अधिकारी, रविलाल, प्रगतिवादी नेपाली समालोचना (पोखरा : लेकाली प्रकाशन), २०५६ ।
- अधिकारी, रविलाल, नेपाली समालोचनाको रूपरेखा, दो.सं. (पोखरा : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन), २०६४ ।
- कँडेल, घनश्याम, सम्पा. नेपाली समालोचना (ललितपुर : साभा प्रकाशन), २०५५ ।
- खाती, नरेशचन्द्र, सम्पा. अध्ययन : नेपाली समालोचना (दार्जिलिङ : अनिता खाती, इन्दिरा खाती), २००७ ।
- गोमा, साहित्यिक फूलवारीका फूलहरू (काठमाडौं : भगीरथ काफ्ले), २०३७ ।
- गौतम, उपाध्याय, नरहरि, नाट्यसम्राट बालकृष्ण समः जीवनी, व्यक्तित्व र चिन्तन (काठमाडौं : मानकुमारी शर्मा), २०६५ ।
- छोटा, प्रेम, धवलागिरिका कथाहरू (काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान) २०५० ।
- _____, धवलागिरिका कवि र कविता (पोखरा : अमृतप्रसाद शेरचन), २०५५ ।
- _____, धवलागिरिको वाङ्मय सूची (वाग्लुङ : विद्यामन्दिर पुस्तकालय), २०६० ।
- ढकाल, घनश्याम, सम्पा. यथार्थवादी नेपाली समालोचना (पोखरा : गण्डकी साहित्य सङ्गम), २०६२ ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य, नेपाली कविता भाग ४ (ललितपुर : साभा प्रकाशन), २०६० ।
- त्रिपाठी, सुधा, सम्पा. महिला समालोचक र नेपाली समालोचना (ललितपुर : साभा प्रकाशन), २०६२ ।
- थेगिम, शोभाकान्ति, नेपाली समालोचनाको परम्परा र मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण (वाराणसी : सौरभ प्रकाशन), १९९२ ।
- न्यौपाने, कुसुमाकर, कास्की जिल्लामा प्रचलित लोकगीतमा वृक्ष, वनस्पति र वन (काठमाडौं : अष्ट्रेलिया सामुदायिक वन परियोजना), २०४९ ।
- _____, लोकरामायण (काठमाडौं : लेखक स्वयम्), २०६५ ।
- _____, गोपीचन लोकनाटक (काठमाडौं : लेखक स्वयम्), २०६५ ।
- पन्त, कालीभक्त, राष्ट्रिय कर्तव्य र दर्शन (काठमाडौं : कृष्णमान श्रेष्ठ), २०२७ ।
- _____, हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास (भैरहवा : लेखक स्वयम्), २०२८ ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, सम्पा. साभा समालोचना, पाँचौं सं. (ललितपुर : साभा प्रकाशन), पृ. क ।

पोखेल, बालकृष्ण, सम्पा. पाँच सय वर्ष (चौथो संस्करण) (काठमाडौं : साभा प्रकाशन), २०५० ।
पौड्याल शर्मा, हीरामणि, पर्वती भाषिकाको स्वरूप र संरचना (पर्वत: इन्दिरा शर्मा), २०४४ ।
_____, समालोचनाको बाटोमा, (दोस्रो संस्करण), (काठमाडौं : साभा प्रकाशन), २०६१ ।
पोखेल, केशवराज, नेपाली समालोचना र प्रतिनिधि समालोचक (काठमाडौं : प्रज्ञा प्रकाशन), २०६५ ।
प्रसाई, नरेन्द्रराज, गोमा आफ्नो कर्म आफै थिइन् (काठमाडौं : नारी स्वावलम्बी समाज), २०६० ।
भट्टराई, ज्ञानेश्वर, बृहत ज्ञानकोश (काठमाडौं : आशिष पुस्तक भण्डार) २०५९ ।
भारद्वाज, मैथिलीप्रसाद, पाश्चात्य काव्यशास्त्र सिद्धान्त (चण्डीगढ : हरियाणा साहित्य एकादमी),
२०५१ ।

मिश्र, भगीरथ, काव्यशास्त्र (वाराणसी : वि.वि. प्रकाशन), २०५१ ।

मेचीदेखि महाकालीसम्म भाग ३ (काठमाडौं : सूचना विभाग), २०३१ ।

विकल्प, इन्द्रकुमार, मोहनबहादुर मल्लको संक्षिप्त जीवनी (कुशमा : पर्वत), २०५५ ।

शर्मा, मोहनराज, शैली विज्ञान दो.सं. (काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान), २०५९ ।

शर्मा, सुकुम, आँधीखोला क्षेत्रमा प्रचलित उखानको अध्ययन (कीर्तिपुर : निरन्तर प्रकाशन), २०६२ ।

_____, नेपाली भाषा साहित्यमा आन्दोलन (कीर्तिपुर : एकेडेमिक बुक सेन्टर), २०६४ ।

सुवेदी, राजेन्द्र, नेपाली समालोचना परम्परा र प्रवृत्ति (वाराणसी : भूमिका प्रकाशन), २०६१ ।

२. शोधपत्र

अधिकारी, शिवराज, समयको हुरी कृतिपरक अध्ययन अप्रकाशित शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग,
त्रि.वि. कीर्तिपुर, २०६० ।

उपाध्याय, बोमप्रसाद, कालीभक्त पन्तको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन, अप्रकाशित
शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर, २०५४ ।

तिवारी, प्रेमप्रसाद, पर्वत जिल्लाका प्रतिनिधि कवि र तिनका प्रमुख कविताकृतिको अध्ययन,
अप्रकाशित शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर, २०६१ ।

निरौला, अम्बिकादेवी, समालोचक हीरामणि शर्मा पौड्याल (अप्रकाशित शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय
विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर, २०६२ ।

लम्साल, जगन्नाथप्रसाद र थापा, दिनबहादुर, छन्त्याल भाषा खाम कुरा, लघुशोध परियोजना
(वाग्लुङ्ग, २०५५) ।

सुवेदी, सुमन्तनाथ, नेपाली साहित्यमा पर्वत जिल्लाको योगदान (अप्रकाशित शोधपत्र, नेपाली
केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर, २०५६ ।

३. पत्रपत्रिका

गौतम, शोभाकान्त, “जीवनचक्र सम्बन्धी लोकगीतहरू : सन्दर्भ गण्डकीको सेरोफेरो”, **मधूलिका** (वर्ष १, अङ्क १, २०५८), पृ. ३८ ।

_____, “छयादु गीत संक्षिप्त परिचय” **प्राज्ञमञ्च** (वर्ष १७, अङ्क ९, २०६०), पृ. ६६ ।

_____, “हिन्दू संस्कृतिमा उपनयन संस्कार”, **प्रज्ञापराग** (वर्ष १, अङ्क १, २०५९), पृ. ७२ ।

_____, “नेपाली सिलोकमा गणितीय प्रयोग” **जनप्राज्ञमञ्च** (वर्ष ७, अङ्क ३, २०६३), पृ. ११२ ।

गौतम उपाध्याय, नरहरि, “शकुन्तला गीतिनाटकको अध्ययन” **प्राज्ञमञ्च** (वर्ष १७, अङ्क ९, २०६०), पृ. ५५ ।

_____, “मुकुन्द इन्दिरा नाटकका मुकुन्द र इन्दिराको चरित्रविश्लेषण” **ममता**, (वर्ष ?, अङ्क २, २०६३), पृ. २६ ।

न्यौपाने, कुसुमाकर, “दसैँमा गाईने लोकगीत : एक चिनारी” **लोकसंस्कृति** (वर्ष ३, अङ्क १, २०६५), पृ. ३७ ।

_____, “आँधीखोले लोकगीत र लोक गायकहरू”, **सगुन** (वर्ष ४, अङ्क १०, २०६३), पृ. १६३ ।

_____, “गन्धर्व जातिका रागहरू” **गरिमा**, (वर्ष २६, अङ्क ४, २०६५), पृ. १२१ ।

न्यौपाने, छायादत्त, “ललिताको घाउँ कोट्याउन खोज्दा”, **समष्टि** (वर्ष २६, अङ्क ३, २०६२), पृ. १९ ।

_____, “विजय चालिसेको अग्निचक्र”, **गरिमा** (वर्ष २४, अङ्क ११, २०६३), पृ. ७८ ।

रेग्मी, अमृता, “नेपाली प्रगतिवादी उपन्यास लेखनमा पचासको दशक : संक्षिप्त चर्चा” **कुञ्जिनी**, (वर्ष १५, अङ्क १२, २०६४-६५), पृ. १५२ ।

लम्साल, जगन्नाथप्रसाद, “श्री मोती पुस्तकालय फलेवास २०१६”, **भिल्का** (बागलुङ : अङ्क ३, वर्ष ?, २०५५), पृ. २९ ।

_____, “हीरामणि शर्मा पौड्याल र उनको कृति समालोचनाको बाटोमा” **दृष्टि** (वर्ष ?, अङ्क ?, २०५७), पृ. ५४ ।

_____, “विवेकका आँखामा रचना विवेचना” **लहर** (वर्ष १२, अङ्क २४, २०४७), पृ. ३९-४१ ।

“विशेष प्रतिनिधि कालीभक्त पन्तको सम्मानमा स्वागत समारोह” **लुम्बिनीदूत** (वर्ष ? अङ्क ? २०३६), पृ. ३ ।

विकल्प, इन्द्रकुमार, “पर्वत जिल्लाको साहित्यिक गतिविधि”, **जनमत** (वर्ष २४, अङ्क ७/८, २०६४), पृ. ३५ ।

श्रेष्ठ, अविनाश, “ललिता बाहिर रात परेको छ” **गरिमा** (वर्ष ३, अङ्क १०, २०४२), पृ. ३९ ।

शर्मा, सुकुम, “हीरामणि शर्मा पौड्याल : छोटो चिनारी”, **जनमत** (वर्ष १५, अङ्क ७/८, २०५५), पृ. ५ ।